

TO JEST FRAGMENT KSIĄŻKI
WYDANEJ NAKŁADEM

AGENCJI WYDAWNICZEJ

Z CAŁĄ NASZĄ OFERTĄ WYDAWNICZĄ MOŻNA
ZAPOZNAĆ SIĘ NA STRONIE:

agencjawydaawniczapdn.pl

.....

..... OPOWIADAMY O HISTORII MIEJSC, RZECZY I LUDZI

..... DOKUMENTUJEMY, BY OCALIĆ OD ZAPOMNIENIA

..... NASZE KSIĄŻKI DAJĄ WIEDZĘ I REFLEKSJĘ

agencjaPDN
wydaawnicza

Krzysztof Garbacz

Przewodnik po zabytkach województwa lubuskiego

Tom III

Powiaty:

gorzowski - ślubicki - sułęciński -
międzyrzecki - strzelecko-drezdenecki

Agencja Wydawnicza „PDN”
Zielona Góra 2013

To są fragmenty tomu III książki Krzysztofa Garbacza „Przewodnik po zabytkach województwa lubuskiego”. Więcej informacji na temat publikacji Agencji Wydawniczej „PDN” w Zielonej Górze można uzyskać na stronie www.agencjawydawniczapdn.pl

Tłumaczenie
Katarzyna Trychoń-Cieślak

Projekt okładki
Aleksandra Adamczyk

Współpraca redakcyjna
Ewa Garbacz

Korekta
Ewa Nodzyńska

Fotografie i skład
Krzysztof Garbacz

© Copyright by Krzysztof Garbacz 2013

Wydanie I

ISBN 978-83-934885-7-5

Wydawca
Agencja Wydawnicza „PDN”
Zielona Góra
e-mail: kontakt@agencjawydawniczapdn.pl
www.agencjawydawniczapdn.pl

Druk i oprawa
Drukarnia Wydawnictwa „Bernardinum” Sp. z o.o.
ul. Biskupa Dominika 11, 83-130 Pelplin
tel. 58 536 17 57; fax 58 536 17 26
www.bernardinum.com.pl

Zdjęcia na okładce
Fragment ogrodu cmentarza przykościelnego w Kalsku (I)
Fragment elewacji wieży kościoła filialnego w Stanowicach (IV)

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część niniejszej publikacji nie może być reprodukowana i przetwarzana w jakiegokolwiek formie bez pisemnej zgody Agencji Wydawniczej „PDN”.

To są fragmenty tomu III książki Krzysztofa Garbacza „Przewodnik po zabytkach województwa lubuskiego”. Więcej informacji na temat publikacji Agencji Wydawniczej „PDN” w Zielonej Górze można uzyskać na stronie **www.agencjawydawniczapdn.pl**

OD AUTORA

W trzecim tomie przewodnika proponuję Czytelnikom wędrowkę po 204 miejscowościach leżących w północnej części województwa lubuskiego. Region ten wpisuje się w bogatą historię dawnego pogranicza wielkopolsko-brandenburskiego, tworzoną w ciągu stuleci przez jego mieszkańców.

Obszar województwa lubuskiego, zajmującego znaczną część zachodniej Polski, we wczesnym średniowieczu był pokryty gęstą siecią grodów oraz osiedli typu wiejskiego. Z czasem grody zaczęły stopniowo zanikać, a na ich miejscu bądź na terenie dotychczasowych osad otwartych rozpoczął się proces kształtowania pierwszych miast. Zapoczątkowana w XIII wieku urbanizacja przyniosła w konsekwencji, na przestrzeni następnych stuleci, powstanie wielu założeń miejskich, zarówno w południowej – śląskiej części województwa, jak i północnej, niegdyś od zachodu pozostającej pod wpływem Brandenburgii, a od wschodu Wielkopolski. Historia miast, m.in. Zielonej Góry, Gorzowa Wielkopolskiego, Gubina, Żagania, Żar, Szprotawy, Świebodzina, Międzyrzecza, Kostrzyna i Strzelec Krajeńskich jest bogata w wiele wydarzeń, niekiedy o dramatycznym przebiegu, powodujących nie tylko ich rozwój przestrzenny i kulturowy, lecz także niejednokrotne zniszczenia, a w konsekwencji długotrwałe kryzysy gospodarcze. Trwające od średniowiecza procesy urbanizacyjne spowodowały w ciągu stuleci szereg zmian w architekturze miast lubuskich, stąd niewiele obiektów „pamiętających” czasy ich lokacji przetrwało do dziś. Znacznie więcej pochodzi z czasów późniejszych. W sumie, na obszarze województwa lubuskiego liczba zewidencjonowanych zabytków architektury i budownictwa wraz z założeniami parkowymi, wynosi prawie 45 tysięcy. Obiekty architektury sakralnej i świeckiej zachowały się nie tylko w miastach. Możemy je jeszcze zobaczyć w licznych mniejszych miejscowościach, w wielu przypadkach powstałych już w średniowieczu. Wtedy to, na znacznych przestrzeniach regionu rozwinęła się gęsta sieć osiedli wiejskich.

Budowle te, niejednokrotnie bardzo cenne i znaczące dla terenów pozostających przez stulecia pod wpływem różnych prądów kulturowych, dziś reprezentują wiele stylów architektonicznych, począwszy od romańskiego czy gotyckiego. Bogactwo form i wystroju obiektów zabytkowych w miastach województwa lubuskiego, a także poza nimi, jest jeszcze dostrzegalne w wielu miejscach, pomimo zrujnowania znacznej jego części pod koniec II wojny światowej i zdewastowania w czasach powojennych. Moim zamiarem było pokazanie w niniejszej książce tego bogactwa nie

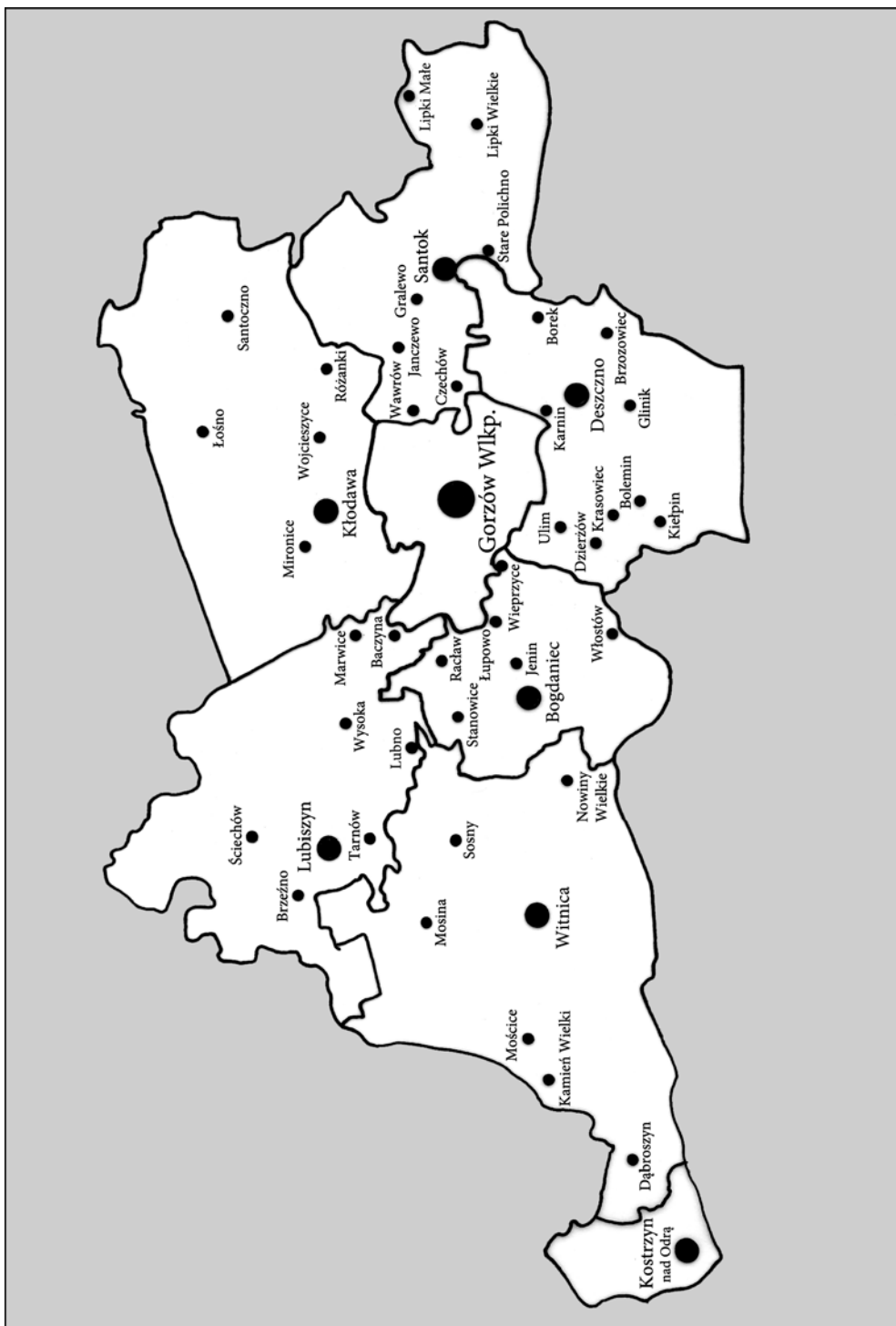
tylko poprzez historię wznoszenia i przekształcania budowli, następnie ich opisy, ale i przez liczne współczesne fotografie.

Poprzednie tomy przewodnika powstały częściowo w oparciu o opublikowaną w 2005 roku książkę *Szlakiem zabytkowych miast. Przewodnik po południowej części województwa lubuskiego*. Obecny w całości został napisany w ramach kilkuletniej pracy nad *Przewodnikiem po zabytkach województwa lubuskiego*. Tom trzeci rozpoczyna się opisem historii oraz wybranych zabytków nadwarciańskiego grodu – Gorzowa Wielkopolskiego. Prezentuję również wiele obiektów historycznych znajdujących się w mniejszych miejscowościach. Aby w sposób klarowny przedstawić je w przewodniku, wyznaczyłem trasy zwiedzania umożliwiające penetracje niedużych terenów, ograniczonych zasięgiem poszczególnych gmin, które przyporządkowane są większym jednostkom administracyjnym – powiatom.

Prezentacje obiektów zabytkowych znajdujących się w poszczególnych miejscowościach poprzedzają ich krótkie rysy historyczne. Obok polskich nazw podaję niemieckie, które obowiązywały przed 1945 rokiem, a także ich najstarsze wersje.

Z wielowiekową historią opisywanych w przewodniku miejscowości było związane wiele rodów szlacheckich, których nazwiska pojawiły się w licznych źródłach pisanych i ikonograficznych. Część z tych nazwisk wskutek wpływów językowych i kulturowych niejednokrotnie ulegała przekształceniom, stąd w publikacjach można spotkać ich różne wersje. W trakcie pracy nad przewodnikiem generalnie starałem się unikać dostosowywania pisowni imion i nazwisk niemieckich do języka polskiego, zachowując jedną z oryginalnych wersji. Opierałem się przy tym o ukazujące się od XVII stulecia niemieckie wykazy dóbr, leksykony i opracowania historyczne oraz o niektóre współczesne polskie publikacje.

Mam tę świadomość, że zaprezentowane w przewodniku wzmianki o dziejach miejscowości województwa lubuskiego i zachowanych w nich obiektach zabytkowej architektury drewnianej, murowanej i szachulcowej to zaledwie część dziedzictwa kulturowego, jakie pozostało po zamieszkującej te ziemie ludności. Pragnę jednak wyrazić nadzieję, że książka ta, podobnie jak i pierwsze dwa tomy przewodnika, ułatwi Czytelnikom wędrówkę po miejscowościach zasobnych w ślady kultury materialnej i duchowej, niejednokrotnie położonych z dala od uczęszczanych szlaków turystycznych. Być może stanie się ona też przyczynkiem do własnych poszukiwań i odkrywania ciekawych miejsc, zdobywania wiedzy na temat ich historii oraz związanych z nimi obiektów zabytkowych.

POWIAT GORZOWSKI

GORZÓW WIELKOPOLSKI

Gorzów Wielkopolski założony został na obszarze Kotliny Gorzowskiej obejmującej część Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej. Kotlina Gorzowska stanowi południowy skłon Pojezierza Myśliborskiego, a równoleżnikowo przecina ją Warta płynąca dnem pradoliny. Spośród teras uformowanych przez wody roztopowe lodowca najszerza jest terasa zalewowa. W czasie wiosennych przyborów wód, obszar pradoliny przecięty starorzeczami i zabagniony, znajdował się pod wodą i do czasu prac melioracyjnych oraz regulacyjnych koryt Warty i Noteci, a więc do XVIII wieku stanowił przeszkodę, która utrudniała komunikację i jego zasiedlanie. Pod osadnictwo wykorzystywano w obrębie pradoliny suchsze tereny.

W ten sposób jeszcze przed założeniem miasta powstał mikroregion osadniczy, który po stronie południowej sięgał do ponadzalewowej terasy, którą pokrywają tereny wydumowe porośnięte Borami Wałdowickimi. Bory te zajmują pas pomiędzy Skwierzyną a Słońskiem. Jak się sądzi, gorzowski mikroregion osadniczy rozwijał się w promieniu kilkunastu kilometrów od centrum obecnego miasta.

Warto odnotować, że najstarsze ślady penetracji okolic Gorzowa przez ludność myśliwsko-zbieracką datuje się na okres mezolitu, tj. od około 8300/8200 do 4500/4300 przed Chr. Wraz z migracją neolitycznych plemion rolniczych na ziemie polskie z terenów naddunajskich zapoczątkowany został okres osiadłego trybu życia i rozwoju rolnictwa. Najstarsza fala tego osadnictwa wiąże się z ludnością tzw. kultury ceramiki wstęgowej rytej, która w regionie gorzowskim pojawiła się około 4300/4200-4000 przed Chr. W ciągu następnych stuleci i tysiącleci przedstawiciele kolejnych grup ludzkich reprezentujących kultury archeologiczne epok: neolitu, brązu i żelaza pozostawili po sobie ślady osad i cmentarzysk, a także skarby i bardzo liczne wyroby, z których najliczniejszą grupę stanowią naczynia gliniane. Wraz ze schyłkiem starożytności skończył się „rzymski” etap penetracji m.in. mikroregionu gorzowskiego, gdzie zarówno z młodszego okresu przedrzymskiego

(II-I w. przed Chr.), jak i wpływów rzymskich (I-V w. po Chr.) pochodzą ślady osad i cmentarzysk ciałopalnych. Znane są również importy rzymskie pochodzące z tego regionu.

Po upadku cesarstwa rzymskiego i okresie wędrówek ludów znaczne tereny obecnych ziem polskich uległy wyludnieniu. Odnosi się to również do interesującego nas mikroregionu gorzowskiego, w którym najstarsze znaleziska wczesnośredniowieczne można datować na VIII wiek. W X stuleciu wyraźnie rozwija się skupisko osadnicze utworzone przez osady znajdujące się po obu stronach Warty. W widłach Noteci i Warty, po wschodniej stronie skupiska gorzowskiego, zapewne około połowy VIII wieku zbudowano gród santocki. Wybór miejsca nie był przypadkowy, bowiem gród założono na miejscu osady otwartej, w ważnym punkcie strategicznym pradoliną stanowiącym istotne przejście przez nadwarciańskie i nadnoteckie bagna, które dzieliły ziemie pomorskie oraz wielkopolskie. Skupiska osadnicze w rejonie Gorzowa i Santoka były oddzielone od Wielkopolski pasem pustek osadniczych – terenów porośniętych puszcza.

W X wieku zasiedlone tereny gorzowsko-santockie zostały podbite przez Piastów, a w XI stuleciu, w czasie walk polsko-pomorskich linia Noteci została zajęta przez Pomorzan. Na początku XII wieku wojska Bolesława Krzywoustego zajęły tereny położone na północ od Noteci i wskutek tego doszło do czasowego podporządkowania Polsce Pomorza Zachodniego. Nowe zmiany na mapie historycznej opisywanych terenów miały miejsce po 1250 roku, kiedy to Ziemia Lubuska wraz z Lubuszem została opanowana przez margrabiów brandenburskich.

Miasto Gorzów zostało założone na północnej krawędzi pradolin, u podnóża wzgórz wyniesionych około 50 m nad poziom Warty. Teren ten od północy, zachodu i południa sąsiadował z bagniskami oraz zbiornikami wodnymi. Jak podaje Andrzej Wędzki, autor opracowania o średniowiecznej historii Gorzowa, prawdopodobnie lokację miasta poprzedziła osada typu wiejskiego, która leżała u ujścia Kłodawki do Warty na terenie podległym ówczesnej kasztelanii santockiej. Z osadą tą mógł być związany cmentarz, który znajdował się przy obecnej ulicy W. Sikorskiego, w pobliżu wylotu ulicy Kosynierów Gdyńskich. Samo miasto powstało w 1257 roku po wschodniej stronie osady, na „surowym korzeniu”, z inicjatywy margrabiów brandenburskich.

W tym czasie margrabiowie panowali nad kasztelaniami lubuską oraz ziemią kostrzyńską i kiniecką – terenami leżącymi po północnej stronie zlewni Warty i Odry. Przesunięcie granicy brandenburskiej na wschód i opanowanie mikroregionu gorzowskiego umożliwiło zawarcie w 1254 roku układu między margrabią Janem I a księciem wielkopolskim Przemysłem I, skutkiem którego było zawarte w 1260 roku małżeństwo syna Jana – Konrada, z córką księcia – Konstancją. Konstancja miała wnieść w formie posagu tereny kasztelanii santockiej (bez grodu w Santoku). Jak

opozycja miejscowych stanów wobec rządów krzyżackich, a także pretensje Hohenzollernów do terenów nowomarchijskich osłabiały rządy Krzyżaków. Wzmocnieniu ich pozycji raczej nie pomogło wznoszenie zamków w miastach, w tym w Gorzowie, gdzie warownię zbudowano w latach 1443-1450. Kres panowania krzyżackiego nad Nową Marchią nastąpił w 1454 roku, kiedy to na mocy układu zawartego 23 lutego w Köln nad Sprewą elektor brandenburski Fryderyk przejął te tereny w formie zastawu (oprócz Świdwina i Drezdenka). Jednak pełne dziedziczne prawo do Nowej Marchii ze Świdwinem i Drezdenkiem elektor uzyskał po podpisaniu układu w Gniewie 19 września 1455 roku. Przejęcie od Krzyżaków terytorium nowomarchijskiego przez Hohenzollernów rozpoczęło okres ich długiego panowania, który trwał aż do zakończenia I wojny światowej.

Gorzów w późnym średniowieczu reprezentował typowe miasto europejskie, w którym zmniejszała się rola produkcji rolniczej na rzecz handlu i wytwórczości rzemieślniczej. Dla Gorzowa, oprócz korzyści płynących z lokalnego handlu, do najważniejszych należały zyski czerpane z pośrednictwa w handlu między Polską a Pomorzem Zachodnim. Czerpanie tych korzyści umożliwiło prawo swobodnej żeglugi na Warcie i Odrze aż do Szczecina. Uzyskanie w 1340 roku od margrabiego Ludwika przez kupców gorzowskich zwolnienia z opłat celnych w księżęcej komorze w Santoku, ułatwiało rozwój handlu z Wielkopolską. Zwiększenie przychodów Gorzowa umożliwiło również prawo pobierania cła od towarów spławianych Wartą.

Przez Gorzów spławiano drzewo pochodzące z Wielkopolski, ponadto przez miasto przewożono m.in. miedź, żelazo, ołów i drut (z Węgier), chmiel, konopie, zboże, skóry, wełnę, smary, łój, воск, smołę, miód oraz mięso (najpewniej wszystko z Polski). Natomiast do Polski importowano przez to miasto ze Szczecina ryby, sól, sukno i wino. W późnym średniowieczu w Gorzowie następował rozwój rzemiosła związanego głównie z produkcją żywności. Źródła odnotowały cechy piekarzy, rzeźników, piwowarów, a także szewców, garbarzy, sukienników oraz krawców. Dobrze prosperowały młyny wodne, w przekazach historycznych wzmiankowany był również tartak wodny. Wielokrotnie odnotowywano rybołówstwo. Bogacące się w średniowieczu miasto powiększało swój stan posiadania poprzez nadania margrabiego (Glinik, Ulim) oraz zakup dóbr ziemskich (Deszczno, 12 łanów w Czechowie, Karmin, Wieprzyce, Brzozowiec). W 1335 roku miasto nabyło od cystersów z Zemska dwa młyny pod Gorzowem: *Linde* i *Vogelsang*.

Prawdopodobnie w XIV wieku w nowomarchijskich miastach charakteryzujących się dynamicznym rozwojem gospodarczym następował dość intensywny rozwój szkolnictwa. W Gorzowie, zapewne w pierwszej połowie tego stulecia powstała szkoła miejska, której rektor po raz pierwszy został wspomniany w dokumencie z 1360 roku. Jak się przypuszcza, pierwszy budynek szkoły znajdował się na rynku w pobliżu kościoła parafialnego.

Obecnie trudno jest odtworzyć wygląd późnośredniowiecznego i wczesnonowoczesnego Gorzowa, bowiem miasto od czasu do czasu ulegało zniszczeniu w trakcie klęsk żywiołowych i wojen, a największych zniszczeń dokonano podczas II wojny światowej. Gorzów lokacyjny, zbudowany w drugiej połowie XIII wieku, miał zabudowę drewnianą. Drewniane, wzmocnione ziemią, były także miejskie fortyfikacje. Dokument z 1257 roku poświadcza istnienie palisady wraz z wrotami. Wśród murowanych budowli najstarszą jest kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Prawdopodobnie w latach sześćdziesiątych lub na początku siedemdziesiątych XIII wieku rozpoczęto wznoszenie korpusu halowego oraz wieży. Ten pierwszy etap prac budowlanych był realizowany do przełomu XIII i XIV stulecia. Dopiero pod koniec XV wieku wzniesiono prezbiterium oraz piętro zakrystii. Przy dominującej nad okolicą świątyni założono cmentarz, który zajmował część placu rynkowego. Zlikwidowano go dopiero w 1729 roku.

We wschodniej części rynku w pierwszej połowie XIV wieku rozpoczęto budowę murowanego ratusza. Pod koniec XV stulecia siedziba władz miejskich była piętrową budowlą nakrytą dwuspadowym dachem, kalenicą zwróconą w stronę prezbiterium fary. W środku fasady znajdowało się wejście do ratusza, tu też umiejscowiono prostokątną wieżę. Otwory okienne miały kształt ostrołukowy. Pod ratuszem znajdowały się piwnice przykryte sklepieniami, w których umieszczono gospodę, areszt miejski oraz skarbczyk. W czasach nowożytnych obiekt rozbudowano, zaś w latach 1850-1851 rozebrano.

Rozpoczęcie budowy murowanych obwarowań miało miejsce prawdopodobnie w latach dwudziestych XIV wieku. Sukcesywnie wymieniano drewniane elementy fortyfikacji na murowane, których wznoszenie trwało kilkadziesiąt lat. Niestety, do czasów obecnych przetrwało niewiele odcinków obwarowań.

Średniowieczna zabudowa mieszkalna i gospodarcza Gorzowa nie zachowała się, bowiem wznoszono ją w konstrukcji drewnianej lub szkieletowej, ustawiając ścianami szczytowymi w stosunku do ulicy. Zabudowa ta ulegała zniszczeniu m.in. wskutek pożarów miasta, których w okresie średniowiecza odnotowano kilka, np. w 1345, 1350 i około 1495 roku.

Wraz z rozwojem miasta, poza murami miejskimi zaczęły powstawać przedmieścia, w których osiedlała się uboższa ludność. Najstarszym było Przedmieście Młyńskie, które założono na miejscu przedlokacyjnej osady. Znajdowało się przy trakcie wiodącym do Kostrzyna. Jak donoszą źródła, na terenie przedmieścia stał młyn, pracujący już w drugiej połowie XIII wieku. Tu też zbudowano kościół szpitalny Świętego Ducha, który odnotowano w źródłach po raz pierwszy w 1297 roku. Niewykluczone, że pierwotna świątynia była budowlą drewnianą i zapewne w pierwszej połowie XIV wieku wzniesiono murowaną kaplicę. Przypuszczalnie zniszczono ją w 1433 roku podczas działań oddziałów husyckich, które wówczas oblegały miasto.

Zwiedzanie Gorzowa proponuję rozpocząć od najcenniejszego obiektu zabytkowego – **katedry pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny (fot. 1-2)**. Jest to zarazem najstarsza budowla, której wznoszenie w stylu wczesnogotyckim prawdopodobnie rozpoczęto w latach sześćdziesiątych lub na początku siedemdziesiątych XIII wieku. Prace budowlane trwały około 30 lat. Wtedy to powstał korpus halowy oraz wieża. Pod koniec XV wieku zbudowano prezbiterium oraz piętro zakrystii. Dominująca nad otoczeniem świątynia stanęła w zachodniej partii rynku. Część rynku zajmował przykościelny cmentarz. Bryła kościoła zasadniczo przetrwała do czasów współczesnych w niezmienionej formie. Pewnym przekształceniom w XVI i XVII wieku uległo jego wnętrze, co było związane głównie z przejściem świątyni w 1537 roku przez protestantów. Pierwsze prace remontowe podjęto w 1561 roku. Po otynkowaniu wnętrza wymieniono część wyposażenia, w 1566 roku zbudowano empory: organową przy ścianie zachodniej, a w 1583 roku emporę sukienników, która stanęła przy ścianie północnej. Z kolei w 1598 roku zainstalowano nowe organy, w 1617 stalle, a dwa lata później ambonę. W 1621 roku przebudowano górną część wieży, a mianowicie na gotyckim korpusie wymurowano ośmioboczną nastawę zwieńczoną cebulastym hełmem z latarnią. W 1708 roku wieża uległa zniszczeniu od uderzenia pioruna, jednak szybko ją odbudowano. W latach dwudziestych XVIII wieku został zlikwidowany cmentarz przykościelny, zajmujący dużą część rynku. Na jego miejscu postawiono kramy. Kolejne prace remontowe prowadzono już w XIX wieku, zaczynając na początku stulecia od remontu elewacji. W latach 1821-1822 przeprowadzono restaurację zniszczonej elewacji południowej, odnowiono ołtarz główny, ustawiono nowe empory i stalle, a w latach 1823-1825 wyremontowano wieżę. W 1845 roku dokonano zakupu nowego ołtarza, a w 1890, w trakcie porządkowania terenu przykościelnego usunięto prawie wszystkie kramy. Odnowienie wnętrza świątyni miało miejsce jeszcze w latach 1902-1903, zaś elewacji w latach 1935-1936. W trakcie działań wojennych, w 1945 roku, budowla ta nie uległa zniszczeniu i już 12 września tego roku została poświęcona jako kościół katolicki, a 19 grudnia otrzymała status katedry. Z początkiem stycznia 1946 roku rozpoczęła działalność parafia. W roku następnym przystąpiono do prac restauratorskich wnętrza kościoła. W latach 1952-1956 przeprowadzono jego regotycyzację, w trakcie której m.in. usunięto empory. Świątynię wyposażono w nowe ołtarze, ambonę oraz świeczniki. W dniu 9 września 1962 roku biskup diecezjalny Wilhelm Pluta dokonał wyświęcenia kościoła na katedrę diecezji gorzowskiej. Remont zakończył się wraz z montażem witraży wykonanych w latach 1966-1967 przez Wiktora Ostrzołka.

Gorzowski kościół jest ceglana budowla, w niektórych partiach uzupełnioną ciosami granitowymi oraz ceramicznymi i stiukowymi detalami architektonicznymi. Duża cegła występuje w tzw. układzie wendyjskim (ułożenie na przemian dwóch cegieł wzdłuż i jednej w poprzek). Trójnawowy korpus nakryty dachem dwuspadowym

rej nazwę z czasem zamieniono na Gospodarczy Bank Spółdzielczy. Obiekt składa się z dwóch prostopadłościennych brył, które nakrywają wysokie dachy dwuspadowe. W elewacji frontowej zaprojektowano ozdobny portal wejściowy, a nad nim wykusz zwieńczony tarasem, nad którym w szczyt budowli wkomponowano trójkątny fronton. W środku ryzalitu znajduje się prostokątna płycina z owalnym medalionem przedstawiającym burmistrza Lehmana, który był członkiem towarzystwa kredytowego. Budynek jest dwupiętrowy z wysokim parterem i zagospodarowanym poddaszem, które doświetlają umieszczone w połaciach dachowych wystawki z oknami. W jednym z narożników znajduje się ryzalit, który wieńczy cebulasty hełm z gałką. Wysokie okna parteru mają wykrój górnej partii w formie półkolistej.

W zwartej zabudowie ulicy Obotryckiej stoi **dawny dom sierot**, obecnie zajęty przez Komisariat Policji. Sierociniec urządzono w 1720 roku, dzięki fundacji kapitała Meiera, w budynku mieszczącym się przy dawnej ulicy Zamkowej, znajdującym się z tyłu domu ówczesnego burmistrza. Otworzono go na początku 1724 roku po kilku latach przebudowy i modernizacji, następnie powiększono o sąsiedni budynek. W latach 1823-1824 budynek domu sierot został ukształtowany w formie klasycystycznej. W 1891 roku, po przeniesieniu sierocińca do nowego budynku (przy obecnej ulicy Warszawskiej), w interesującym nas obiekcie ulokowano policję i kasę miejską. Dawny dom sierot to piętrowa, podpiwniczona budowla murowana, nakryta dachem dwuspadowym z połaciowymi oknami powiekowymi. Elewację frontową urozmaica pseudoryzalit zwieńczony trójkątnym naczółkiem.

Kamienica przy ulicy Obotryckiej 8 należy do najstarszych budynków mieszkalnych, jakie zachowały się na terenie miasta. Wprawdzie budynek ten pochodzi z końca XVIII wieku, jednak wiadomo, że wzniesiono go na miejscu starszego obiektu, najpewniej późnogotyckiego, którego fragmenty zachowały się w piwnicach obecnej kamienicy. Elementy konstrukcji szachulcowej z lat dwudziestych-trzydziestych XVIII wieku zachowały się w partiach ścian obwodowych. Kamienica jest piętrowym, podpiwniczonym budynkiem nakrytym dachem naczółkowym. Obecny wygląd elewacji i układ wnętrz jest skutkiem kilkakrotnych prac budowlanych prowadzonych w XIX i XX wieku. Pod koniec XIX stulecia, a więc za czasów ówczesnych właścicieli – członków rodziny Steingke, producentów win oraz likierów, dobudowano do kamienicy oficynę i budynek gospodarczy. Z początkiem XX wieku parter kamienicy przebudowano i przystosowano do funkcji handlowo-usługowej. Po II wojnie światowej budynek przez lata pełnił funkcje mieszkaniowe, a od 1979 roku należy do gorzowskiego Cechu Rzemiosł Różnych.

Obok budowli mieszczańskiej, przy ulicy Obotryckiej 9, przy jej skrzyżowaniu z ulicą Pionierów znajduje się **kamienica** z 1867 roku, wzniesiona przez piekarza Carla Beckera. W 1892 roku została rozbudowana przez jego syna Ernsta. Nadany wówczas budowli eklektyczny wystrój elewacji przetrwał do czasów współczesnych.

GINA BOGDANIEC

Gmina Bogdaniec położona jest u podnóża Wysoczyzny Gorzowskiej, na skraju Pradoliny Warty. Od północnego wschodu sąsiaduje ona z Gorzowem Wielkopolskim, a od południa ogranicza ją zakole Warty, stanowiące jednocześnie granicę powiatu gorzowskiego. Gmina Bogdaniec jest równoleżnikowo przecięta przez drogę nr 132 oraz linię kolejową, która łączy Gorzów z Kostrzynem. Gmina ma charakter rolniczy: użytki rolne zajmują aż 68% jej powierzchni, zaś lasy 21%. Znajdują się tu cztery rezerваты przyrody, chroniące fragmenty lasu wraz z drzewostanem liściastym i mieszanym. Rezerwat „Bogdaniec I” o powierzchni 20,83 ha, położony na terenie Nadleśnictwa Bogdaniec, obejmuje fragment lasu mieszanego o charakterze dąbrowy wielogatunkowej, z grabem zmieszanym z bukiem i dębem, i ze sporadycznie występującym modrzewiem, olszą, wiązem i olszą liczącą 170 lat. Rezerwat „Bogdaniec II” zajmuje obszar o powierzchni 40,03 ha, na którym w obrębie lasu liściastego występują dęby i graby liczące po 160 lat. „Bogdaniec III” to rezerwat o powierzchni 11,23 ha, chroniący fragment dąbrowy o charakterze naturalnym. Drzewostan reprezentują dęby, graby i buki. Położony jest przy drodze z Bogdanca do Lubna, na terenie gminy i nadleśnictwa. Czwarty rezerwat – „Bogdanieckie Cisy”, leżący na północnym skraju gminy i zajmujący powierzchnię 21,24 ha, utworzony został w celu stworzenia warunków do rozwoju populacji cisa we wschodniej strefie zasięgu geograficznego, najliczniejszej na ziemiach polskich i obecnej w tym miejscu od 130 lat.

Zwiedzanie trasy:

Bogdaniec – Stanowice – Raclaw – Łupowo – Wieprzycze – Jenin – Włostów

Trzyście kilometrów od centrum Gorzowa, po jego zachodniej stronie, przy drodze nr 132 leży **Bogdaniec** (*Dühringshof*). Ma metrykę dość późną (1768), bo sięgającą czasów Fryderyka II, kiedy to przystąpiono do zasiedlania mokradeł nadwarciańskich. Wtedy to, na osuszonych terenach zalewowych podległych urzędowi domenalnemu w Mironicach, osadzono 32 rodziny. Przez wiele stuleci zabagnione obszary, często zalewane przez Wartę, były dla człowieka dostępne tylko w porze zimowej i wyjątkowo suchego lata. Tereny te, zwane „Łęgami Warciańskimi”, ciągną się od Sanoka po Kostrzyn, a więc po ujście Warty do Odry. Trzeba dodać, że samo zasiedlanie łęgów wiąże się ze sprowadzeniem w 1616 roku przez rajców Gorzowa „Holendrów” do Płonicy (*Plonitz*). W 1686 roku „Olędry” założyli kolonię *Landsberger Holländer* (obecnie Chwałowice). Nazwa „Holländer”, czyli „Olęder” odnosi się do

GMINA WITNICA

Gmina miejsko-wiejska, położona jest nad Wartą w północno-zachodniej części województwa lubuskiego. Zajmuje zachodnią część powiatu gorzowskiego. Gminę z zachodu na wschód przecina droga wojewódzka nr 132 oraz linia kolejowa z Kostrzyna do Krzyża Wielkopolskiego. Ponad 45% jej powierzchni zajmują lasy, zaś użytki rolne około 44%. Część terenów gminnych jest włączona w obręb Parku Narodowego „Ujście Warty”, powstałego w miejsce rezerwatu przyrody w Słońsku i części Parku Krajobrazowego „Ujście Warty”. Stanowi on unikalną w skali europejskiej ostoję ptaków wodnych i błotnych. Na terenie parku żyje prawie 240 gatunków ptaków, wśród nich 160 lęgowych i 34 gatunki ssaków, a także rośnie 390 gatunków roślin naczyniowych. W okresie wiosennym i jesiennym przebywa tu 100 000 ptaków – perkozów, kaczek, rybitw, mew, kormoranów, gęgaw, siwek, łabędzi, jak również przedstawicieli rzadkich gatunków, takich jak czapla – modronosa, biała, nadobne bernikle – bladolica i kanadyjska, kozarka, gęś tybetańska oraz orzeł bielik. Zwiedzanie parku ułatwia kilka szlaków rowerowych i pieszych oraz dwie ścieżki przyrodnicze „Ptasim szlakiem”.

Zwiedzanie trasy:

Witnica – Dąbroszyn – Kamień Wielki – Mościce – Mosina – Sosny – Nowiny Wielkie

Przy drodze nr 132 prowadzącej z Gorzowa do przygranicznego Kostrzyna, 24 km za miastem leży **Witnica** (*Vietz*). Miasteczko położone jest na skraju doliny Warty, nad rzeką Witną, przy linii kolejowej prowadzącej z Gorzowa Wielkopolskiego do Krzyża. Pierwsza wzmianka o wsi *Witze* odnosi się do roku 1261, kiedy to margrabiowie brandenburscy Johann I i Otto III otrzymali ją w ramach zamiany od zakonu templariuszy. W 1300 roku *Wytz* zostaje wspomniana w związku z przekazaniem jej klasztorowi cysterskiemu w Mironicach. W 1337 roku wieś liczącą 30 łanów odnotowano w dokumencie jako własność margrabiego. Wtedy wymieniono też kościoły należące do diecezji w Lubuszu. W późniejszych stuleciach kilkakrotnie zmieniali się właściciele Witnicy. Po zakonie cystersów przejściowo władali nią Krzyżacy (1402-1454), a w czasie reformacji, po sekularyzacji dóbr cysterskich, miejscowość została włączona przez margrabiego Jana z Kostrzyna do mironickiej domeny państwowej. Ten stan prawny wsi trwał do XIX wieku.

GMINA KOSTRZYN NAD ODRĄ

Na zachodnim skraju powiatu gorzowskiego, w sąsiedztwie gminy Witnica leży **Kostrzyn nad Odrą** (*Küstrin*), będący siedzibą gminy o statusie miejskim. Miasto położone jest na pograniczu trzech ważnych krain: Pomorza, Wielkopolski oraz Zaoдрza, przy ujściu Warty do Odry. To także ważny, nadgraniczny węzeł kolejowy i drogowy, jak również port rzeczny. Zajmuje południowo-zachodni skraj powiatu gorzowskiego i leży przy szosie nr 22, do której od północy dochodzi droga łącząca miasto z Dębem w województwie zachodniopomorskim.

Kostrzyn został założony na terenach jednostki administracyjno-politycznej, nazwanej najpóźniej z początkiem XIII wieku Ziemią Lubuską ze stolicą w Lubuszu – znaczącym ośrodku militarnym i gospodarczym. Zanim powstało miasto Kostrzyn, założono sieć osad rozlokowanych na wyniesieniach w dolinie Odry, jak również wzdłuż krawędzi wysoczyzny ciągnącej się po północnej stronie Warty. Tu też około połowy X wieku został założony gród.

W rejonie ujścia Warty przebiegały szlaki handlowe: jeden prowadzący z Lubusza i Frankfurtu w kierunku północnym oraz drugi wiodący z terenów Marchii przez Lubiąż na Pomorze.

Gród, który funkcjonował kilkaset lat, był wzmiankowany w jednym z dokumentów wydanych w 1249 roku. Warto dodać, że wcześniej, bo w 1232 roku, książę Władysław Odonic nadał *Cozsterine* wraz z 1000 łanów gruntów rycerskiemu zakonowi templariuszy. Z tego nadania wnioskuje się, że w tym czasie na rozległych terenach między Wartą, Odrą i Myśłą Kostrzyn był największym ośrodkiem osadniczym. Wiązało się to z korzystnym położeniem ośrodka grodowego przy znaczących szlakach komunikacyjnych, a także wysokim poziomem gospodarczym jego zaplecza osadniczego. Obok grodu największe znaczenie miała osada przygrodowa, która łączy się z nazwą Kłósnica. Odnotowana w przywileju z 1261 roku, funkcjonowała od VIII do XIV wieku. Miała charakter rzemieślniczy i pozbawiona była systemu fortyfikacyjnego. Ponadto, z drugiej połowy XIV wieku znamy kolejną osadę, o nazwie Chyża. Jej mieszkańcy zajmowali się rybołówstwem. We wspomnianym dokumencie Władysława Odonica znalazła się wzmianka o targu, a w kolejnym, datowanym na 1259 rok, informacja o stacji celnej. Tak więc w pierwszej połowie XIII wieku Kostrzyn był już ośrodkiem osadniczym o charakterze miejskim, spełniającym różne funkcje: militarne, administracyjne, handlowe i kościelne. Ta ostatnia wiązała się z powstaniem parafii – najpóźniej po nadaniu w 1232 roku templariuszom terenów kostrzyńskich.

Rozwijający się w cieniu potężnego ośrodka w Lubuszu Kostrzyn, dopiero w 1262 roku wystąpił jako *oppidum Costerin*. W tym roku sporządzono akt przekazania mar-

GMINA SANTOK

Położona w północnej części województwa lubuskiego, w bezpośrednim sąsiedztwie gminy miejskiej Gorzów Wielkopolski, gmina Santok jest przecięta równoleżnikowo przez dwie rzeki: Notec i Wartę. Gmina charakteryzuje się zróżnicowaną rzeźbą terenu. Na obszarze Równiny Gorzowskiej występują duże wzniesienia, dominujące nad nisko położonymi gruntami w rejonie zlewni tych cieków. Dużą część terytorium gminy zajmują lasy wchodzące w skład Puszczy Gorzowskiej i Noteckiej. Ich powierzchnia wynosi 35%, natomiast użytki rolne zajmują 51% jej obszaru. Prowadzi tędy droga nr 158, łącząca Gorzów z Drezdenkiem, a także linia kolejowa umożliwiająca dojazd z miasta wojewódzkiego do węzła w Krzyżu, i dalej – m.in. do Poznania. W północno-wschodniej części gminy, w Puszczy Gorzowskiej znajduje się rezerwat leśny „Buki Zdroiskie” o całkowitej powierzchni 75,57 ha, zajmujący też teren leżący w obrębie gmin Kłodawa oraz Zwierzyn. W rezerwacie przeważa las bukowy, ale występuje tu też drzewostan złożony z grabów i dębów, wiązów, sosen oraz świerków. Dominują tu drzewa liczące ponad 80, a najstarsze osiągnęły wiek 200 lat. Warto dodać, że na terenie gminy Santok znajduje się północna otulina rezerwatu „Zakole Santockie”. W centralnej partii gminy wydzielony został obszar chronionego krajobrazu „Krawędź Doliny Warty B” o specyficznym mikroklimacie, gdzie na południowych zboczach powstały zbiorowiska zróżnicowanej i bogatej roślinności stepowej.

Zwiedzanie trasy:

Santok – Gralewo – Czechów – Janczewo – Wawrów – Stare Polichno – Lipki Wielkie – Lipki Małe

Po wschodniej stronie Gorzowa, przy drodze nr 158 leży **Santok** (*Zantoch*). Jest to duża wieś – siedziba gminy, oddalona od tego miasta o 19 km. Jej początki wiążą się z wczesnośredniowiecznym grodem. Dziś wiedzę o tym założeniu obronnym i życiu jego mieszkańców czerpiemy z wyników systematycznych badań archeologicznych, po raz pierwszy podjętych przez badaczy niemieckich w latach 1932-1934. Wykopalska prowadzili przez wiele lat także polscy archeolodzy, począwszy od 1958 roku. Ostatnie prace wykopaliskowe miały miejsce w 2007 roku.

Jak ustalono w trakcie wieloletnich badań wykopaliskowych, gród w Santoku funkcjonował już pod koniec VIII wieku jako faktoria handlowa położona na szlaku wodnym. W X wieku przejęli go Piastowie, budując system obronny państwa pol-

skiego. W tym czasie (druga połowa X wieku) dokonano gruntownej przebudowy umocnień obronnych, stosując rozwiązania konstrukcyjne podobne do tych wprowadzonych w najważniejszych grodach wielkopolskich. Trzeba dodać, że w ciągu następnych stuleci santocka warownia była wielokrotnie niszczona i palona, a następnie odbudowywana.

Najstarszy gród był umocniony palisadą z pali sosnowych i miał bramę zbudowaną po jego północno-zachodniej stronie. Wewnątrz znajdowała się zabudowa mieszkalna i gospodarcza, a chaty i obiekty towarzyszące wzniesiono w tzw. konstrukcji plecionkowej. Niewielkie chaty miały zaledwie 6-8 m długości i 4-5 m szerokości. Santocka warownia uległa spaleniowi około połowy X wieku. Następną była już dwuczłonowym obiektem, który otaczał wał drewniano-ziemny usypany na drewnianych podwalinach, wzmocnionych konstrukcją hakową. Wnętrze tego grodu zabudowano chatami zrębowymi, stojącymi przy ulicach, które częściowo wyמושczono drewnem. Ten typ mieszkalnej zabudowy, o solidniejszej konstrukcji ścian z belek drewnianych, wprowadzono na przełomie IX i X wieku, obok konstrukcji plecionkowej – typowej dla budynków gospodarczych. Mniej więcej w połowie X wieku nastąpiła zabudowa podgrodzia.

W najstarszych warstwach osadniczych natrafiono głównie na fragmenty naczyń glinianych, ręcznie lepionych i tylko u góry obtaczanych. Znaleźiska przedmiotów metalowych należą do rzadkości. Wśród ziaren zbóż udało się wydzielić duże ilości prosa, a wśród ryb m.in. szczupaki, okonie i karasie. W warstwach z IX wieku pojawiły się znaczne ilości wyrobów rogowych, a także pochodzące z importu paciorki szklane. W X wieku zmniejszyło się znaczenie prosa w spożyciu mieszkańców grodu na rzecz żyta, pszenicy oraz jęczmienia. Wśród znalezisk z tego okresu zwiększyła się ilość przedmiotów metalowych. Ponadto w warstwach z różnych okresów funkcjonowania warowni natrafiono na ślady hodowli zwierząt domowych i myślistwa w postaci kości (m.in. niedźwiedzia). Zajęcia ogrodnicze i sadownicze poświadczają znaleźiska nasion roślin i drzew owocowych, a także narzędzi potrzebnych przy ich uprawie. O uprawianiu rybołówstwa świadczą nie tylko szczątki ryb, lecz także służące do ich połowu przedmioty.

Pod koniec XI wieku miał miejsce pożar grodu, co najpewniej wiązało się z walkami wojska z Pomorzanami pod wodzą Bolesława Krzywoustego. Wydarzenie to opisał Gall Anonim, datując je pomiędzy 1097 a 1099 rokiem. Odnotowana wówczas nazwa grodu brzmiała: *Zutok* (*Zantok*, *Zntok*). W tym czasie Pomorzanie, na północnym wysokim brzegu rzeki wzniesli niedużą warownię, którą wykorzystywali do napadów na gród w Santoku. Jednak wobec zdecydowanych ataków Bolesława Krzywoustego Pomorzanie zniszczyli swoją warownię i wycofali się z podsantockiego terytorium. Jak rzeczywiście przebiegał konflikt? – tego dokładniej nie wiemy. W każdym razie zniszczony pod koniec XI wieku gród odbudowano, a już w pierw-

Gorzów Wielkopolski (*Landsberg*)

- Kathedrale zur Himmelfahrt der Jungfrau Maria, nach 1250 im frühgotischen Stil erbaut, im dritten Viertel des 15. Jh. um das Presbyterium und eine Etage der Sakristei erweitert. Dreischiffige Kirche in Form einer Pseudobasilika, mit engerem Presbyterium. Der massive Turm wurde 1621 erhöht und nach der Zerstörung im Jahre 1708 wieder aufgebaut. (**Foto 1-2**).
- Paucksch-Brunnen auf dem Altmarkt (**Foto 3**).
- Ehemaliges Rathaus aus den Jahren 1923-1924 (Obotrycka-Straße 16, **Foto 14**).
- Fragment der Stadtmauer, um 1300 aus Steinen und Ziegeln errichtet und mit Wehranlagen verstärkt (**Foto 4**).
- Postgebäude von 1890, im Jahre 1905 erweitert. An den Fassaden reiche architektonische Details (zwischen Pocztowa- und Strzelecka- Str.).
- Stadtpark, 1913 angelegt, mit interessanten u.a. asiatischen Baumarten.
- Gebäude der ehemaligen Freimaurerloge von 1810, im Jahre 1898 im neoklassizistischen Geist erweitert (Sikorski-Straße).
- Die alte Villa des Industriellen Hans Lehmann –polygonales Gebäude im Sezessionsstil aus dem Jahre 1903 (Sikorski-Str.107).
- Wohnhaus im Stil der Neorenaissance mit dreiseitigem Erker, 1880 von dem Industriellen Carl Jaehne gebaut (Sikorski-Straße 106).
- Gebäude mit einem reich verzierten Eingangsportal und Erker von etwa 1925 – ehemaliger Sitz der Landsbergischen Kredit-Gesellschaft (Sikorski-Straße 7).
- Ehemaliges Waisenhaus, jetzt Polizeidienststelle, Bauwerk von 1720, mehrmals u.a. in den Jahren 1823-1824 in klassizistischer Form erweitert und umgebaut (Obotrycka- Straße).
- Wohnhaus aus dem späten 18. Jh., an der Stelle eines älteren, wohl spätgotischen Gebäudes erbaut, im 19. und 20. Jh. mehrmals umgebaut (Obotrycka-Straße 8).
- Eklektisches Wohnhaus mit Eckerker von 1867, von Carl Becker erbaut, 1892 erweitert.
- Die Pfarrkirche St. Antonius von Padua und Stanislaus Kostka geweiht, 1676-1704 gebaut, mehrmals umgebaut und modernisiert, u.a. in den Jahren 1864-1865 (im neoromanischen Geist) neu aufgebaut. Der 1911 abgebrannte Turm ist 1923 wieder aufgebaut worden (**Foto 5**).
- Neuromanische Pfarrkirche zur Erhöhung des Heiligen Kreuzes, 1905-1907 gebaut. Der Bau hat eine Basilika-Anordnung mit Pseudoquerschiff und durch eine halbrunde Apsis geschlossenem Presbyterium (Warszawska-Straße).
- Klassizistisches Gebäude, in den Jahren 1799-1801 als Heimstätte für die Armen gebaut. Nebengebäude von 1804 und Verwaltungsgebäude von 1879. Derzeit Sitz der Staatlichen Berufsschule (Teatralna-Straße 25).
- Krankenhaus-Komplex mit einstöckigem Gebäude von 1848, mit Eckrisaliten und viereckigem Turm an der Vorderfassade (Szpitalna- und Warszawska-Straße).

- Neugotische, oktagonale Spitalkapelle aus der zweiten Hälfte des 19. Jh. (Teatralna-Straße).
- Neuklassistisches Gebäude von 1873 mit einem Vier-Säulen-Portikus, gegenwärtig Sitz des Julius-Osterwa-Theaters (Teatralna-Straße 9).
- Alte Villa, 1903-1904 für den Besitzer einer Kabelfabrik Gustav Adolf Schroeder gebaut. Eklektisches Gebäude mit Elementen des Neobarocks – heute Sitz des Lebuser Museums. Arboretum des Museums. (Warszawska-Straße 35, **Foto 7-8**).
- Villa von Carl Bahr, 1903 im Sezessionsstil erbaut, 1911-1912 erweitert. Gegenwärtig Sitz des Hochzeitpalastes und der Euroregion Pro Europa Viadrina (Kazimierza Wielkiego-Straße 1).
- Villa von Max und Robert Bahr, 1900 erbaut, Vorderfassade im Sezessionsstil mit zwei Risaliten und polygonalem Eckturm (30 Stycznia-Straße 1).
- Historische Villen, eklektische und im Sezessionsstil erbaute Wohnhäuser u.a. in der W. Łokietek- und Mieszko I.-Straßen (**Foto 6, 9-10**).
- Stadtbad, 1928-1929 im Stil des späten Bauhaus gebaut (Kreuzung der Dąbrowski- und Jagiełło-Straßen, **Foto 11-13**).
- Pfarrkirche zur Unbefleckten Empfängnis der Heiligen Jungfrau Mariä – ehemalige altlutherische Kapelle von 1895 (Mieszko I.-Straße).
- Jüdischer Friedhof mit etwa 300 erhaltenen Grabsteinen (in der Nähe der Gwiaździsta-Straße).
- Der sog. Weiße Speicher – dreigeschossiger Fachwerkbau aus der zweiten Hälfte des 18. Jh. Derzeit eine Zweigstelle des Lebuser Museums namens Jan Dekert (Fabryczna-Straße 1-3, **Foto 15**).
- Der sog. Rote Speicher – zu Beginn des 19. Jh. entstandener, viergeschossiger Fachwerkbau. Jetzt mit rotem Backstein verkleidet (Kreuzung der Wał Okrzeński- und Grobla-Str.).
- Eklektische Villa mit oktagonalem Turm, 1876 auf Initiative des Industriellen Hermann Pauksch gebaut, derzeit städtisches Kulturzentrum (Wał Okrzeński-Straße 36).
- Pfarrkirche Christ König – ehemalige evangelische Luther-Kirche aus den Jahren 1928-1930. Modernistischer Rundbau mit einer überbauten Laterne (am Zusammenlauf der Woskowa- und Grobla-Straßen).

Gemeinde Bogdaniec

Bogdaniec (*Dühringshof*)

- Die sog. Untere Mühle, Fachwerkbau von 1826. Derzeit Sitz der Ethnographischen Abteilung des Lebuser Museums in Gorzów Wlkp. (**Foto 18**).
- Pfarrkirche, Fachwerkbau aus den Jahren 1782-1783. Die Giebelwand wurde 1868 renoviert und das ganze Bauobjekt 1882 verputzt.

1. Gorzów Wlkp. Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny
Kirche Mariä Himmelfahrt

4. Gorzów Wlkp. Fragment muru obronnego / Fragment der Wehrmauer

5. Gorzów Wlkp. Kościół parafialny pw. św. Antoniego Padewskiego i Stanisława Kostki
Pfarrkirche von St. Antonius von Padua und Stanislaus Kostka

8. Gorzów Wlkp. Fragment budynku Muzeum Lubuskiego
Gebäudefragment des Lebuser Landesmuseums

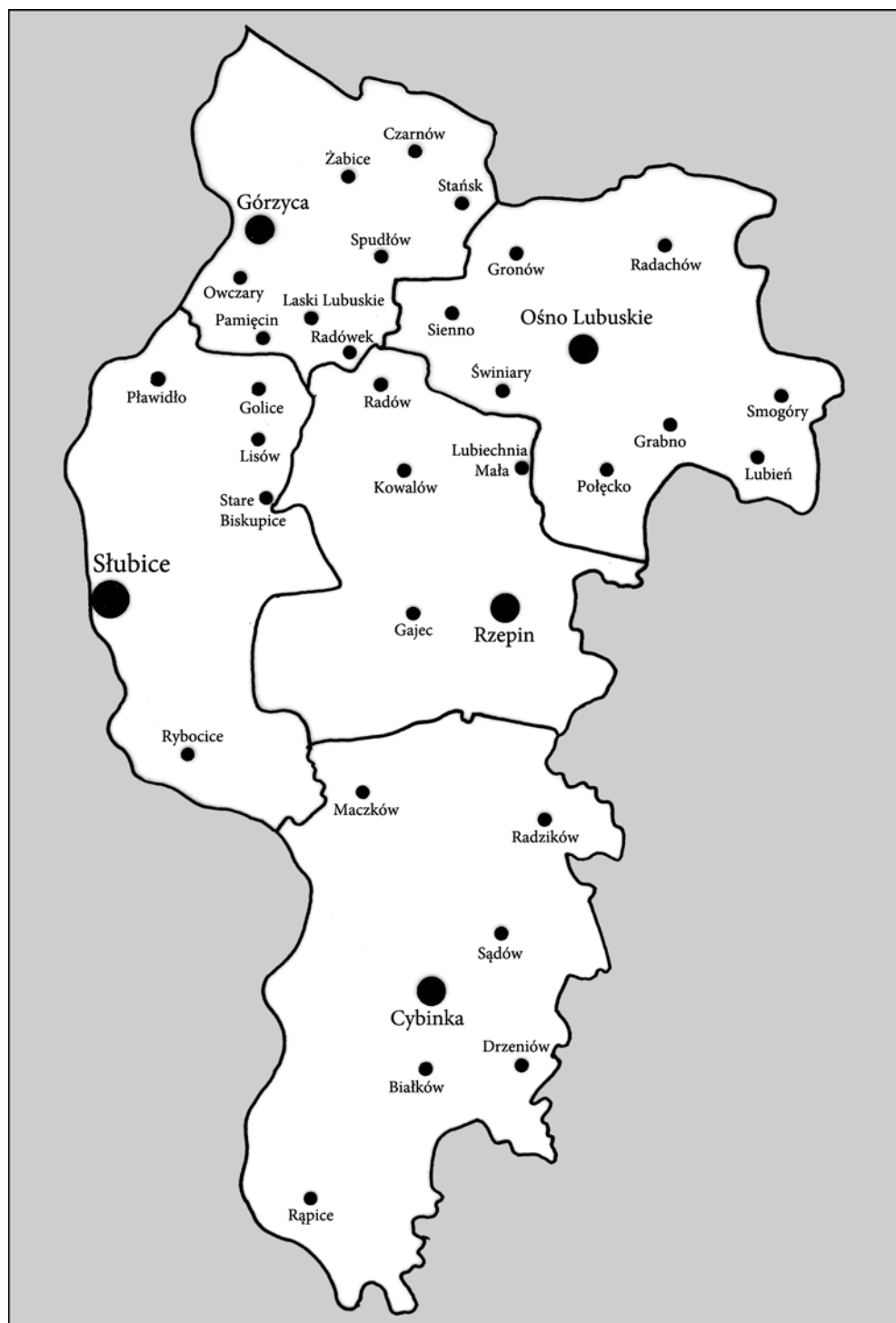
16. Gorzów Wlkp. Widok na prawobrzeżne miasto
Ausblick auf die Stadt am rechten Ufer der Warthe

17. Gorzów Wlkp. Wschodnia część bulwaru / Ostteil des Boulevards

27-28. Kostrzyn. Fragment fortyfikacji / Fragment von Befestigungsanlagen

POWIAT SŁUBICKI

SŁUBICE

Miasto położone na prawym brzegu Odry jest dawnym prawobrzeżnym przedmieściem Frankfurtu. Obecnie stanowi ważny punkt na granicy polsko-niemieckiej. W pobliżu miasta przebiega autostrada A2, która łączy Berlin z Poznaniem, i dalej prowadzi w kierunku Warszawy. Frankfurt nad Odrą otrzymał prawa miejskie w 1253 roku na podstawie aktu lokacyjnego wydanego przez margrabiów brandenburskich. W owym akcie wymienia się osadę Śliwice (*Zbirviz*), na miejscu której istniała możliwość założenia miasta. Jednak do jego lokacji na prawym brzegu Odry w średniowieczu nie doszło, natomiast Frankfurt, dzięki korzystnym przywilejom wspierającym jego rozwój gospodarczy, szybko zapewnił sobie kontrolę nad handlem na ważnych szlakach: rzeczny – Odrą i Nysą Łużycką, i lądowy – prowadzącym z Berlina do Polski, na Śląsk oraz na Łużycę.

Osada, a później prawobrzeżne przedmieście Frankfurtu (*Dammvorstadt*), tuż po 1300 roku miało ułatwioną komunikację dzięki zbudowaniu mostu na Odrze. Pierwsza wzmianka o moście została umieszczona w dokumencie cesarza Ludwika Bawarskiego z 1324 roku. Notabene, jego konstrukcja drewniana istniała do 1895 roku. Oczywiście co jakiś czas wymagał on stałej konserwacji oraz naprawy, zwłaszcza po wojnach, powodziach czy po spływie kry lodowej. W 1892 roku został zbudowany nowy most, tym razem kamienny.

Na terenie osady znajdowały się miejskie folwarki, a także pastwiska i ogrody należące do frankfurckich mieszczan. Z czasem przy moście zaczęły powstawać ulice, których układ nadawał dotychczasowej osadzie charakter uporządkowanego przedmieścia.

W czasie wojny trzydziestoletniej miasto i jego okoliczne wsie zostały w znacznym stopniu zniszczone i wyludnione. Ogromne szkody wyrządziły najpierw okupacyjne wojska szwedzkie, a później oddziały brandenburskie, cesarskie i ponownie szwedzkie. Dopiero po odejściu w 1644 roku wojsk szwedzkich zaistniała możliwość powolnej odbudowy Frankfurtu i jego przedmieść. Zniszczenie mostów na Odrze,

we Frankfurcie i w Krośnie, utrudniało odbudowę handlu – podstawy rozwoju miasta. Dopiero pod koniec XVII wieku Frankfurt powoli zaczął odzyskiwać swoją pozycję ekonomiczną.

W 1653 roku we Frankfurcie utworzono garnizon i wkrótce po prawej stronie Odry rozpoczęto budowę szańca gwiaździstego w celu umocnienia wschodniego przyczółka mostu, wcześniej zniszczonego w trakcie wojny trzydziestoletniej. Na terenie dzisiejszych Słubic zbudowano pięcioramienną redutę z palisadami, otoczoną rowem, który był zaopatrywany w wodę z Odry. Na terenie szańca wzniesiono liczne budynki, wśród nich garnizonowy lazaret.

W pierwszej połowie XVIII wieku doszło do umocnienia rowami i palisadami frankfurckich przedmieść. Stało się to na polecenie króla Fryderyka Wilhelma I, wydane pod koniec 1732 roku. Prawobrzeżne przedmieście zostało oddzielone od okolicy rowami. Przy drogach prowadzących do niego zbudowano małe komory celne i postawiono szlabany.

W czasach Fryderyka II władze państwowe kładły duży nacisk na rozwój przemysłu wełnianego i sukienniczego. Król popierał rozwój hodowli jedwabników w celu wytworzenia surowców do produkcji luksusowych materiałów. We Frankfurcie i okolicy posadzono około 14 000 sztuk drzewek morwowych, m.in. na terenie dzisiejszych Słubic, gdzie do dziś, przy ulicy Wojska Polskiego 164 przetrwało ostatnie z takich drzew. W latach 1766-1768 na terenie dawnego szańca zbudowano manufakturę produkującą jedwab. Główny budynek fabryczny na przedmieściu *Dammvorstadt* przypominał budowlę miejską, formą nawiązującą do reprezentacyjnych budynków należących do majątków państwowych czy urzędów. Po śmierci w 1792 roku ostatniego właściciela manufaktury, Michaela Gotlieba Beske, a następnie jego syna, nieruchomość kupił restaurator Friedrich Haupt, który po likwidacji zakładu sprzedał go producentom sukna: Johannowi Casparowi F. Simonowi i Samuelowi Friedrichowi Lutze. Nowi właściciele w 1803 roku uruchomili tu fabrykę sukna. Fabryka ta przez wiele lat z powodzeniem prosperowała, jednak od połowy XIX wieku wielokrotnie zmieniali się właściciele i dzierżawcy, a wraz z nimi jej funkcja. Pod koniec II wojny światowej obiekty pofabryczne zostały uszkodzone i prawdopodobnie w 1949 roku rozebrane.

Nieco starszym zakładem powstałym na terenie dzisiejszych Słubic, była manufaktura wosku założona w 1749 roku przez nadburmistrza Frankfurtu Theringa. Manufaktura, przekształcona po 1777 roku w fabrykę wosku i sztucznych plastrów do miodu „Harttung i Synowie”, funkcjonowała jeszcze w 1939 roku.

W drugiej połowie XVIII wieku wzrosła liczba mieszkańców przedmieścia, co wiązało się głównie z budową zakładów przemysłowych i rozbudową garnizonu. W związku z tym nastąpił rozwój przestrzenny ówczesnego *Dammvorstadt*. Wzniesiono szereg domów, głównie szachulcowych, typowych dla zabudowy wiejskiej,

GMINA SŁUBICE

Gmina położona w zachodniej części województwa lubuskiego, przy granicy polsko-niemieckiej, przecięta jest przez ważne szlaki komunikacyjne – autostradę A2, umożliwiającą dogodne połączenie, podobnie jak linia kolejowa – Berlina z Warszawą. Ponadto dwie drogi krajowe prowadzą m.in. w kierunku Zielonej Góry (nr 29) i Kostrzyna (nr 31). Graniczną rzeką jest Odra, która odgrywa ważną rolę komunikacyjną nie tylko na obszarze Polski, ale dzięki kanałowi Odra-Szprewa możliwa jest żegluga przez Niemcy do krajów Beneluksu. Duża część gminy jest zalesiona, a część terenów to obszar chronionego krajobrazu. Zaliczają się do nich „Łęgi Słubickie”, obejmujące lasy łęgowe oraz łąki i pastwiska w pobliżu Słubic. Zachowane są tu łąki wiązowo-jesionowe. Odnotowano występowanie co najmniej 8 gatunków ptaków w okresie łęgowym, wśród nich dzięcioła średniego. Specjalnym obszarem ochrony siedlisk jest ujście Ilanki – rzeki meandrującej wśród torfowisk, z lasami łęgowymi, które miejscami przechodzą w olsy. Występują tu łąki wierzbowo-topolowe i jesionowo-olszowe, wśród zwierząt liczne są stanowiska żółwia błotnego, a na obrzeżach obszaru gniewosza plamistego. Na obszarze gminy rośnie pięć pomników przyrody – dębów znajdujących się w Słubicach i w obrębie Drzecina. Lasy zajmują 37% powierzchni gminy, zaś użytki rolne – 45%.

Zwiedzanie trasy:

Słubice – Rybocice – Stare Biskupice – Lisów – Golice – Pławidło

Ze Słubic udajemy się wzdłuż Odry na południe. Jedziemy przez Świecko do **Rybocic** (*Reipzig*), oddalonych od miasta o 9 km. Jest to wieś o genezie średniowiecznej, której nazwa prawdopodobnie jest związana ze słowiańskim słowem „ryba”. Około 1250 roku do Rybocic należało 50 łanów. W 1311 roku margrabia Waldemar przekazał wieś klasztorowi w Neuzelle. W 1437 *Ripzt* kupiło miasto Frankfurt. W 1588 roku na terenie dokupionych gospodarstw chłopskich magistrat założył folwark. W XVI wieku na terenie wsi funkcjonował folusz oraz piarnia. Papiernię w 1595 roku oddano w dzierżawę wieczystą. W 1759 roku, w czasie wojny siedmioletniej została zniszczona przez wojska rosyjskie, jednak wkrótce po wojnie przystąpiono do jej odbudowy. Na początku XIX wieku Rybocice liczyły 400 mieszkańców. W 1939 roku ich liczba wzrosła do 856.

W Rybolicach znajduje się **kościół filialny pw. św. Józefa Oblubieńca** – dawna gotycka budowla wzniesiona w XV wieku. Po bitwie pod Kunowicami w 1759 roku,

von Lüderitza, który sprzedał wieś Fryderykowi Wilhelmowi I. Pamięciński majątek w 1844 roku przejął pruski fideikomis.

W Pamięcinie interesującym obiektem jest **kościół filialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny** – murowana z kamienia i cegły jednonawowa budowla z pierwszej połowy XVIII wieku. Wzniesiono ją na planie prostokąta z zachodnią wieżą i zakrystią dobudowaną od północy. Korpus nakrywa dach trójspadowy, zaś masywną, kwadratową wieżę hełm namiotowy. W narożnikach wieżę ozdabiają pilastry. Większość okien świątyni jest zamknięta półkoliście. Dodatkowe elementy dekoracyjne to opaski okienne i gzyms otaczający elewacje korpusu i wieży. Wewnątrz kościoła, przy ścianie zachodniej znajduje się zabytkowa, półkolista arkada z drewnianą emporą. Z historycznego wyposażenia do czasów współczesnych przetrwała polichromowana ambona barokowa.

W pobliżu kościoła znajduje się **zespół zabudowań folwarcznych (fot. 49)** z XIX wieku, w większości obecnie nieużytkowanych, wśród nich dwór, spichlerz i stodoła. Parterowy dwór i piętrowy spichlerz to murowane budynki nakryte dachami naczółkowymi. Elewacje dworu mają skromną oprawę architektoniczną w postaci boniowania, gzymsu i opasek okiennych. Wejście główne znajduje się w środku elewacji frontowej, poprzedzają je schody oraz taras z balustradą tralkową. Prawdopodobnie, z historycznego wystroju zachowała się tylko stolarka okienna.

Po wschodniej stronie Pamięcina, przy drodze nr 139 łączącej Górzycę z Rzeplinem leżą **Laski Lubuskie** (*Läufig*). Od Pamięcina dzielą je zaledwie 2 km. Wieś pierwszy raz była odnotowana jako *Lesk* w 1317 roku w wykazie dóbr należących do biskupstwa lubuskiego. Na początku XV wieku Laski liczyły 54 łany, z czego po 4 należały do Kościoła i sędziego. W czasach reformacji dobra kościelne w Laskach uległy sekularyzacji i przeszły na własność domeny państwowej w Pamięcinie. Dopiero w 1815 roku znalazły się w prywatnym posiadaniu, ale już w 1844 roku zostały nabyte przez domenę królewską.

Zachowany do dziś **kościół filialny pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny**, według dotychczasowych ustaleń, został zbudowany w XV lub na początku XVI wieku w stylu późnogotyckim. Na podstawie badań architektonicznych, przeprowadzonych w 2011 roku podczas gruntownego remontu świątyni, został ustalony przypuszczalny czas jej budowy mniej więcej na połowę XIV wieku. Na takie datowanie wskazuje detal architektoniczny w postaci fragmentów fryzów, otworów okiennych i drzwiowych, a także rozplanowanie kościoła, użyty materiał budowlany (kamień polny) i technologia budowy ścian. Pierwotny plan prawdopodobnie tworzył kwadratowy korpus i półkolista apsyda mieszcząca prezbiterium. Na gotycki wystrój elewacji składały się ostrołukowe otwory okienne oraz portal. Jak się wydaje, w XVI wieku przekształcono otwory okienne, a około 1742 roku korpus. Od zachodu dobu-

GMINA RZEPIN

Położona jest we wschodniej części powiatu słubickiego, na pograniczu z powiatem sulęcińskim. Południowa część gminy jest porośnięta borami iglastymi i mieszanymi, tworzącymi Puszcę Rzepińską. W sumie użytki leśne zajmują 51% jej powierzchni, zaś rolne 40%. Do jednostek morfologicznych opisywanego obszaru należy wysoczyzna moreny dennej, równina sandrowa i dolina rzeki Ilanki. Puszcza Rzepińska, zasobna w różnorodną florę i faunę, stanowi miejsce doskonale nadające się do aktywnego wypoczynku. Znajduje się tu wiele niedużych jezior rynnowych i morenowych, śródlęsnych i położonych na otwartych przestrzeniach, w części służących jako kąpieliska. Koło wsi Sułów znajduje się Rezerwat Przyrody „Torfowiska Sułowskie” o powierzchni 33,73 ha, w skład którego wchodzi jezioro i torfowisko. Jego podstawowym celem jest zachowanie stanowisk rzadkich i ginących gatunków roślin oraz ptaków wodno-błotnych. Gniazdują tu 43 gatunki ptaków, m.in. czaple siwe, łabędzie nieme, błotniaki stawowe, gągoły, żurawie, rybołowy i kaczki czernice. Na terenie Nadleśnictwa Rzepin znajduje się 14 pomników przyrody żywej i martwej, w tym sześćsetletni dąb „Piaś”. Jedną z interesujących ofert jest przygotowana przez Nadleśnictwo ścieżka edukacyjna „Bobrowym szlakiem”. Przez gminę Rzepin przebiegają ważne szlaki komunikacyjne: drogowe, jak autostrada A2 z Berlina w kierunku Warszawy i kolejowe, łączące Berlin z Warszawą i Szczecin z Zieloną Górą, oraz dalej z Wrocławiem. Dobrze rozwinięta sieć dróg wojewódzkich i krajowych umożliwia także dogodnie połączenie Rzepina m.in. z Gorzowem, Kostrzynem, Słubicami czy Świebodzinem.

Zwiedzanie trasy:

Rzepin – Gajec – Kowalów – Radów – Lubiechnia Mała

Na wschodnim skraju powiatu, w odległości 20 km od Słubic leży **Rzepin** (*Rep-pen*). Powstanie miasta historycy wiążą z funkcjonowaniem na terenie dzisiejszego Połęcka grodu oraz istnieniem szlaków handlowych łączących Szczecin (przez Kostrzyn i Ośno) z Krosnem Odrzańskim, a także Poznań (przez Świebodzin) z Frankfurt, czyli Wielkopolskę z Brandenburgią.

Tereny położone wzdłuż doliny Ilanki już we wczesnym średniowieczu sprzyjały uprawie roli, hodowli i rybołówstwu, a więc rozwojowi osadnictwa. Według historyków, rzepiński gród położony przy przeprawie przez bagnistą dolinę Ilanki spełniał funkcje militarne, a rozwijająca się przy grodzie osada stanowiła jego zaplecze. Wzrastające znaczenie tego ośrodka mogło wpłynąć na zmianę przebiegu szlaku łączące-

go Wielkopolskę z Zachodem, przesuwając go na południe. Zamiast dotychczasowej trasy prowadzącej w X-XII wieku z Poznania przez Międzyrzecz, Sulęcín i Ośno do Lubusza, w XIII wieku wyznaczono nowy szlak – wiodący przez Świebodzin, Torzym, Rzepin, Słubice i Frankfurt. Jak sądzą historycy, w rejon skrzyżowania ze szlakiem północno-południowym, położonym 2 km na południe od grodu, prawdopodobnie w pierwszej połowie XIII wieku przeniesiono osiedle rzemieślnicze, dotychczas zajmujące podgrodzie. Tworząca się osada rzemieślniczo-targowa otrzymała nazwę Nowy Rzepin, utrwaloną w pierwszych wzmiankach źródłowych odnoszących się do organizmu miejskiego: *Newen Reppin* (1329) i *Nyen Rypin* (1335). Powyższa teoria historyków nie do końca została zweryfikowana przez archeologię. Jak dotychczas, na niewielkim, otoczonym fosą wzgórzu, niemieccy archeolodzy natrafili na ślady gliniano-kamiennego budynku (wieży?). W jego pobliżu znaleziono ułamki naczyń glinianych, które pozwalają datować obiekt na przełom XIII i XIV wieku. W tej sytuacji, bez nowych badań wykopaliskowych, trudno o weryfikację powyższej hipotezy.

Dokument z 1329 roku, a więc pochodzący z okresu po wojnie polsko-brandenburskiej (1326) i wspominający o Rzepinie, został wystawiony przez margrabiego Ludwika Starszego. Dokument ten regulował stosunki prawne w mieście oraz określał świadczenia – czynsze roczne płacone m.in. przez rzemieślników (sukienników, rzeźników, piekarzy i szewców) oraz miasto, z tytułu opłat z jarmarków rocznych. Miasto bezpośrednio podlegało margrabiom brandenburskim. Margrabia zachował dla siebie sądownictwo wyższe, miejskie pozostawiając wójtowi. Wiadomo, że około połowy XIV wieku w Rzepinie znajdował się młyn wodny, nad którym po 1375 roku pieczę przejęli margrabiowie.

Wśród historyków nie ma zgodności co do daty lokacji miasta. Jedni sądzą, że dokument z 1329 roku można uznać za akt lokacyjny, inni, że lokacja miała miejsce po wyprawie Władysława Łokietka z 1326 roku, lub ogólniej – w XIV wieku. Niektórzy historycy, zwłaszcza niemieccy, za czas ewentualnej lokacji Rzepina przyjmują drugą połowę XIII stulecia.

W 1335 roku Rzepin został przez margrabiego brandenburskiego Ludwika oddany w zastaw rycerzowi Paszko ze Świebodzina, a wkrótce po wykupie zastawu miasto powierzono rycerzom Stange i Dyssen. W 1353 roku margrabia przekazał je w formie lenna Johannowi von Waldowowi. Około 1375 roku *Reppin* znowu bezpośrednio podlegał margrabiemu. W latach 1403 i 1404 biskup lubuski Johann von Borschnitz otrzymał od margrabiego Jobsta zezwolenie na wzniesienie nowego zamku, a w 1409 całe miasto zostało przekazane joannitom w formie zastawu. Jednak po jego wykupieniu, Rzepin wrócił do świeckiego władcy.

Jak się przyjmuje, geneza rozplanowania średniowiecznego miasta sięga XIII wieku, a więc okresu przedlokacyjnego, kiedy to funkcjonowała osada rzemieślniczo-targowa z placem targowym. W jego rejonie zbudowano kościół pw. św. Katarzyny.

z ozdobnym, trójkątnym szczytem. Elewacja tylna została podobnie ukształtowana – pozbawiona jest tylko wejścia. Wskutek kilkakrotnych przekształceń (ostatnie na początku lat siedemdziesiątych XX wieku), wewnątrz zostało pozbawione oryginalnego wystroju i wyposażenia. Jedynym elementem historycznym jest stolarka głównych drzwi wejściowych.

Kończymy wędrowkę po gminie Cybinka w **Maczkowie** (*Matschdorf*), do którego pojedziemy z Radzikowa, kierując się na zachód okrężną drogą przez Nowy Młyn, pokonując dziesięciokilometrową trasę. Nazwa miejscowości *Matzendorff* po raz pierwszy pojawia się w źródłach około 1405 roku. W 1412 roku wsie *Matzdorf* i *Greden* zostają zatwierdzone przez Fryderyka I jako dożywocie dla Anny, żony rycerza Heinricha von Oynitz. W 1431 roku Maczków został zakupiony przez zakon joannitów, następnie, ponad 100 lat później, w 1540 roku sprzedany Wolfgangowi Kettwigowi. Jego następcy zbudowali tu papiernię. Funkcjonowała ona do 1780 roku. W 1787 roku właścicielem wsi został podpułkownik von Münchow, w 1792 roku minister Carl August Struensee von Carlsbach, a po nim jego zięć – von Königsmarck. Wśród następnych właścicieli dóbr w Maczkowie wymienia się barona Senffta von Pilsacha (1828-1869), von Risselmanna, wreszcie hrabiego Finck von Finckensteina, którego potomkowie władali majątkiem do II wojny światowej. Po wojnie, znacjonalizowany majątek przejęło Państwowe Gospodarstwo Rolne. Z czasem dwór przeszedł w ręce prywatne. Obecny właściciel w latach 1993-1995 przeprowadził w nim remont kapitalny.

Zespół folwarczny z budynkami ustawionymi w formę podkowy znajduje się w centrum wsi. W głębi podwórza folwarcznego dostrzeżemy murowany dwór, do którego prowadzi droga przez bramę wjazdową, a następnie przez dziedziniec gospodarczy. Za dworem, w dolinie Ilanki rozciąga się park krajobrazowy z przełomu XVIII i XIX wieku. Dwór wzniesiono w ostatniej ćwierci XVIII wieku w stylu klasycystycznym, z wystrojem elewacji utrzymanym w charakterze późnobarokowym. Został założony na planie prostokąta. Jest to piętrowy budynek, częściowo podpiwniczony, nakryty wysokim dachem naczółkowym. W środkowej partii elewacji frontowej znajduje się pseudoryzalit z facjatą zwieńczoną trójkątnym tympanonem. Elewację zdobi detal architektoniczny w postaci gzymsów, boniowania i lizen. Do centralnej części elewacji tylnej przylega pięcioboczny ganek z tarasem i ryzalitem, który wieńczy trójkątny tympanon. Ryzalit jest ozdobiony detalem barokowym, m.in. girlandami, festonami, głowami lwów i liśćmi akantu. Elewacje boczne mają skromniejszy detal w postaci boniowania. We dworze zachowały się elementy historycznego wystroju, takie jak drewniane drzwi główne i wewnętrzne w pomieszczeniach, schody w klatce schodowej, a także posadzka w holu. Do dziś przetrwały również piece kaflowe.

47. Słubice. Fragment zabudowy miejskiej / Fragment von Gebäuden der Stadt

48. Słubice. Kościół pw. Najświętszej Maryi Panny Królowej Polski
Kirche der Heiligen Jungfrau Mariä Königin von Polen

52. Stańsk. Kościół pw. św. Józefa Robotnika / St. Joseph-Kirche

57. Świniary. Kościół pw. Matki Bożej Częstochowskiej
Kirche der Gottesmutter von Tschenstochau

58. Sienno. Kościół pw. Matki Bożej Ostrobramskiej
Kirche der Gottesmutter von Ostra Brama

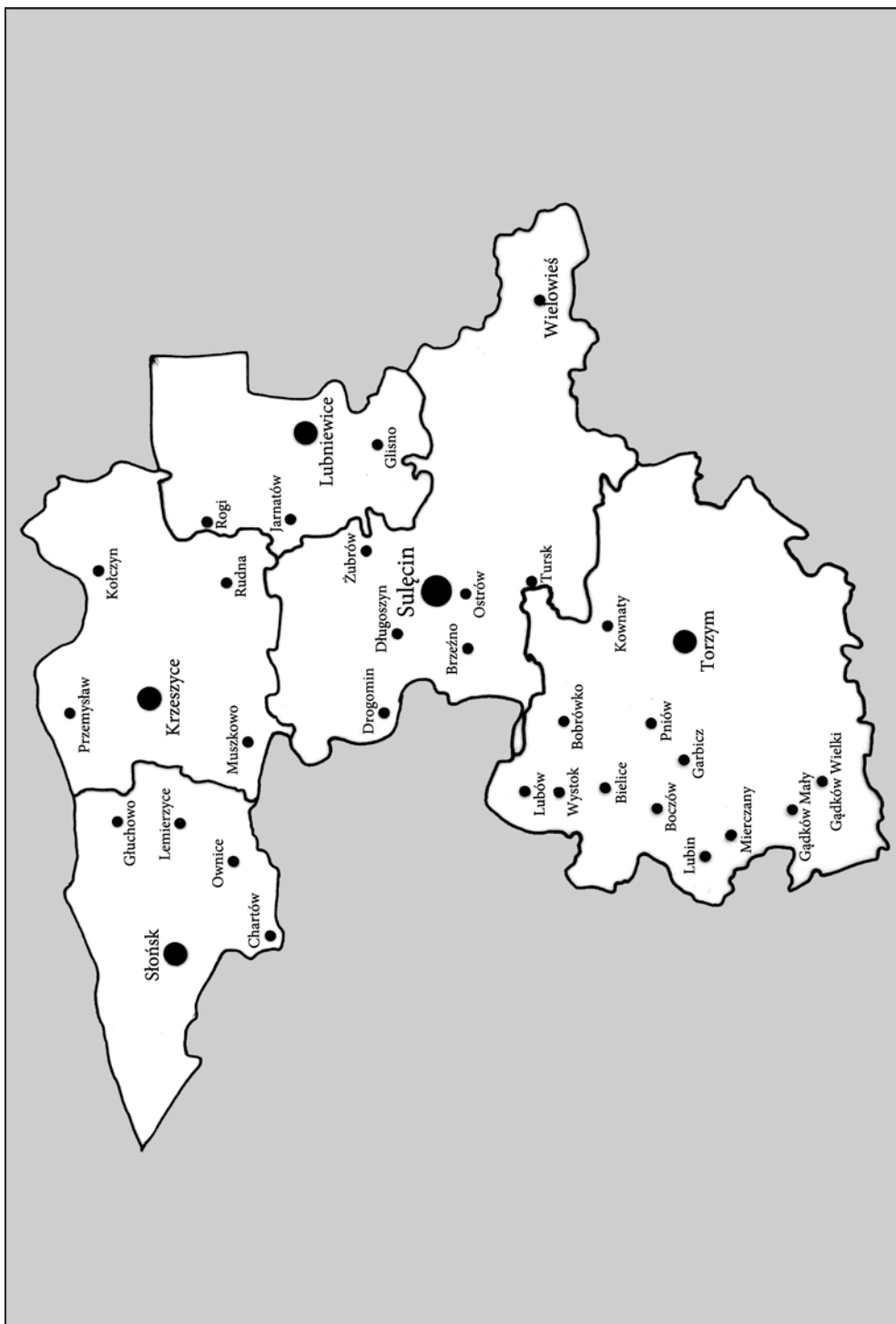
59. Gronów. Kościół pw. św. Piusa X / Kirche St. Pius X

63. Kowalów. Kościół pw. świętych Apostołów Piotra i Pawła
St. Peter und Paul-Kirche

64. Cybinka. Kościół pw. Matki Bożej Częstochowskiej
Kirche der Gottesmutter von Tschenstochau

POWIAT SULĘCIŃSKI

SULĘCIN

Powstanie **Sulęcina** (*Zielenzig*) w dolinie rzeczki Postomia wiąże się ze szlakiem handlowym przebiegającym we wczesnym średniowieczu w rejonie jezior lubniewickich i łagowskich. Szlak ten prowadził z Zachodu przez Lubusz (*Lebus*) do Poznania. W tym czasie Lubusz był ważnym ośrodkiem, a szlak handlowy odgrywał znaczącą rolę aż do połowy XIII wieku. Kiedy powstała przeprawa na Odrze w rejonie Frankfurtu, szlak ten z powodzeniem funkcjonował jako odnoga prowadząca przez Rzepin i Sulęcín do Polski. Drugie ramię szlaku wiodło w kierunku Śląska.

Jak dotychczas, nie udało się dokładnie ustalić genezy Sulęcína. Archeolodzy i historycy wysunęli przypuszczenie, że zanim powstało miasto, we wczesnym średniowieczu funkcjonował tu polski gród. Jak sądzili niektórzy, był on położony w południowej części miasta, zapewne na terenie wzgórza zamkowego, na którym w średniowieczu zbudowano zamek. Najstarszy gród był także lokowany na pagórku położonym na gruntach obecnej wsi Ostrów. Być może w rejonie Sulęcína istniały dwa grody – starszy plemienny, między Ostrowem a Sulęcínem, i młodszy – tzw. polski, zbudowany w miejscu noszącym lokalną nazwę *Burgwall* (grodzisko). W źródłach pisanych znalazła się wzmianka o budowie grodu w 1269 roku przez margrabiego brandenburskiego Ottona III. Miał on być zniszczony przez wojska Bolesława Pobożnego. Kwestii lokalizacji i datowania sulęcińskiego grodu (lub grodów) nie da się rozstrzygnąć bez systematycznych badań wykopaliskowych. Dotychczas, jedynie w 1981 roku podjęto badania powierzchniowe, w trakcie których znaleziono na stanowisku *Burgwall* kilka fragmentów naczyń glinianych datowanych na okres średniowiecza i nowożytności.

Sulęcín po raz pierwszy został wymieniony w źródłach pisanych w 1241 roku jako *Sulench*, stanowiący własność Mrocza – przedstawiciela śląskiego rodu Pogorzalców. Mroczo był m.in. kasztelanem Krosna, Byczyny i Niemczy, posiadającym dobra także w rejonie Grodkowa i Dzierżoniowa. Na mocy przywileju miał on możliwość przeprowadzenia w obrębie Sulęcína kolonizacji na prawie niemieckim.

W 1244 roku dobra sulęcińskie Mroczo ofiarował templariuszom. W związku z brakiem odpowiednich źródeł nie jest możliwe ustalenie daty lokacji miasta. Być może miało to miejsce w czasach, kiedy na Śląsku prowadzona była przez Henryka Brodatego akcja urbanizacyjna. Po zajęciu w latach 1249-1251 Ziemi Lubuskiej przez margrabiów brandenburskich i założeniu przez nich Gorzowa najpewniej przystąpiono do umocnienia nowej granicy z Polską. Prawdopodobnie przebiegała ona wzdłuż jezior lubniewickich i łagowskich. Zbudowanie grodu sulęcińskiego najpewniej wzmocniło granicę, ale po zniszczeniu Międzyrzecza i jego fortyfikacji przez oddziały Ottona III tenże gród wraz z miastem został spalony. Stało się to w 1269 roku, podczas działań odwetowych przeprowadzonych przez wojska Bolesława Pobożnego. Brak stabilnej sytuacji na ówczesnej granicy brandenbursko-polskiej, a także spory między margrabiami i templariuszami o należące do zakonu dobra sulęcińskie musiały wywierać niekorzystny wpływ na rozwój Sulęcina, który jeszcze w latach osiemdziesiątych XIII wieku był wymieniony jako wieś targowa (*villa forensis*).

W końcu w 1286 roku prawa templariuszy do sulęcińskich dóbr zostały uznane przez margrabiów, jednak już w 1308 roku przejęli oni posiadłości, co było skutkiem kasacji dóbr zakonnych. W 1318 roku dobra te otrzymali joannici, jednak ze względu na spory z margrabiami brandenburskimi o ich prawa do Sulęcina faktyczne przejęcie miasta na własność przez zakon nastąpiło po podpisaniu umowy w 1350 roku. Joannici z komandorii łagowskiej pozostali właścicielami Sulęcina do 1810 roku.

Dopiero w dokumentach z XIV wieku pojawiają się informacje o samorządzie sulęcińskim. Wtedy to wspomina się rajców, ławników, gminę miejską i wójta (1326), mieszczan, sędziów, a także pieczęć miejską. Z 1392 roku pochodzi przywilej, na mocy którego mistrz zakonu joannitów zagwarantował m.in. coroczny wybór rady miejskiej.

Na terenie Sulęcina przetrwały ślady po średniowiecznym rozplanowaniu. Jego podstawą był wrzecionowaty układ na osi szlaku prowadzącego z Frankfurtu do Poznania. Zachodnia granica układu opierała się o rzeczkę Postomię. Rynek został wydzielony w południowej części założenia. Po jego północno-wschodniej stronie wzniesiono kościół parafialny. Na rynku został zbudowany ratusz, który nie przetrwał do czasów współczesnych, bowiem spłonął w 1945 roku.

Sulęcina otoczono murami najpewniej z trzech stron. Jak się sądzi, od strony Postomii i Stawu Młyńskiego nie zbudowano obwarowań. Rzeka i szeroki staw musiały stanowić wystarczające zabezpieczenie średniowiecznego miasta przed atakami z zewnątrz. Dodatkowe zabezpieczenie stanowiła fosa, która łączyła się z Postomią. Już w XVIII wieku mury miejskie znajdowały się w stanie ruiny i częściowo uzupełniono je palisadą w celu uszczelnienia miasta, aby skuteczniej pobierać należne podatki. W XIX-XX wieku zburzono znaczną część obwarowań, pozostawiając ich fragmenty w północnej części miasta.

GMINA SULĘCIN

Gmina leży w centralnej części powiatu sulęcińskiego. Przecina ją linia kolejowa łącząca Rzepin z Międzyrzeczem, a także drogi, z których wojewódzka nr 137 umożliwia połączenie Sulęcina z Ośnem Lubuskim i Międzyrzeczem, a nr 138 z Torzysiem i autostradą A2. Teren gminy Sulęcina lokalizuje się w obrębie Pojezierza Łagowskiego oraz częściowo na obszarze Równiny Torzyskiej. Rzeźba terenowa gminy jest bardzo urozmaicona. Charakterystyczne są tu wzgórza morenowe, których wysokość sięga do 227 m n.p.m. Najwyższe pagórki występują w południowej i wschodniej części gminy Sulęcina (Trzemeska Góra – 201 m, Bukowiec – 227 m n.p.m.). Krajobraz ten dopełniają jeziora i ciek wodne, wśród nich Postomia – lewobrzeżny dopływ Warty. Ponad połowę powierzchni gminy (55%) zajmują lasy, głównie bory sosnowe. Wschodnią jej część porastają lasy mieszane i bukowe, a nad rzekami olchowe. Na użytki rolne przypada 27% powierzchni gminy. Bezpośredni kontakt z przyrodą i interesującymi zabytkami umożliwiają szlaki rowerowe, których długość w okolicach Sulęcina wynosi ponad 300 km. Trasy rowerowe zaczynają się na rynku sulęcińskim i prowadzą wokół miasta.

Zwiedzanie trasy:

Sulęcina – Ostrów – Tursk – Brzeźno – Długoszyń – Drogomin – Żubrow – Wielowieś

Z Sulęcina jedziemy na południe w kierunku Torzysia drogą wojewódzką nr 138. Tuż za miastem zatrzymujemy się w miejscowości **Ostrów** (*Ostrow*). Najstarszą wzmiankę o wsi z 1355 roku dokumentuje przekazanie jej w lenno przez margrabiego Ludwika Rzymskiego Dersekinowi Weißensee, wójtowi z Ośna. Ostrów stał się własnością sulęcińskich joannitów pomiędzy 1355 a 1405 rokiem. W 1460 roku zostały potwierdzone przez margrabiego Fryderyka posiadłości joannitów. Należały do nich m.in. Chwarszczany, Sulęcina, Ostrów, a także patronat nad świątynią w Choszczynie. W tym czasie w Ostrowie znajdował się młyn. W 1546 roku dobra lenne sołtysa, obejmujące 6 łanów i owczarnię, kupił komtur łagowski Andreas von Schlieben. W 1550 roku doszło do zakupu dóbr przez Wolfganga von Kettwiga. Pod koniec XVI wieku dobra te zostały podzielone i wiadomo, że np. w 1615 roku część z nich należała do Hansa von Kettwiga, a w połowie XVII wieku dziedzicem Ostrowa i Lubienia był przedstawiciel rodu von Selchow. Wieś została w dużym stopniu zniszczona w okresie wojen trzydziestoletniej i siedmioletniej, podczas przemarszów różnych

GMINA TORZYM

Położona jest w południowej części powiatu sulęcińskiego i graniczy z powiatami: świebodzińskim, krośnieńskim oraz słubickim. Gminę Torzym przecinają dwa ważne szlaki komunikacyjne: autostrada A2 i linia kolejowa, łącząca Warszawę z Berlinem. Połączenie z Sulęcinem na północy i Krosnem Odrzańskim na południu umożliwia droga nr 138. Część obszaru gminy (prawie 30% powierzchni) zajmują użytki rolne, jednak jest ona w znacznym stopniu zalesiona (63% powierzchni). Dominującym gatunkiem jest sosna pospolita, a uzupełniają ją m.in.: świerk pospolity, modrzew europejski, buk zwyczajny, dąb i brzoza brodawkowata. Puszcza nad Pliszką, Puszcza Rzepińska, czyste rzeki Pliszka i Ilanka, jeziora, a także obecność interesujących zabytków to walory, które powinny zachęcić turystów do odwiedzenia tej gminy.

Zwiedzanie trasy:

Torzym – Gądków Mały – Gądków Wielki – Mierczany – Lubin – Boczów – Garbicz – Pniów – Bielice – Wystok – Lubów – Bobrówko – Kownaty

Droga nr 138 łączy Sulęcín z **Torzymiem** (*Sternberg*), położonym na wzniesieniu w dolinie Ilanki, przy głównym szlaku komunikacyjnym – drogowym i kolejowym, prowadzącym z Berlina do Warszawy (w pobliżu autostrady A2 i linii kolejowej).

Najstarsze wzmianki w źródłach pisanych, odnoszące się do Torzymbia, pochodzą z początków XIV wieku, tj. z czasów, gdy od półwiecza był on we władaniu margrabiów brandenburskich. Z 1300 roku jest znana informacja o posiadaniu przez rodzinę von Strele jako lenno gruntów koło *Sternenberge*, a z 1313 wzmianka o grodzie *Sterneberg*. Jak się sądzi, nazwa grodu, a później miasta pochodzi od imienia arcybiskupa magdeburskiego Konrada z rodu von Sternberg (1266-1276), który zbudował gród, aby chronić wschodnią granicę posiadłości arcybiskupstwa, obejmującą część historycznej Ziemi Lubuskiej.

Dawny gród lokalizuje się na cyplu położonym w dolinie rzeki Ilanki, w odległości około 2 km na północny zachód od centrum Torzymbia, w miejscu zwanym *Altes Haus*. W trakcie pierwszych badań archeologicznych podjętych przez niemieckich naukowców w latach 1900 i 1904, a następnie w 1937 roku stwierdzono występowanie warstwy kulturowej o czarnym zabarwieniu. Znalezione liczne ułamki średniowiecznych naczyń glinianych oraz konstrukcji drewnianych, które wówczas zinterpretowano jako pozostałości po młynie. Stanowisko *Altes Haus* na starej ma-

roku w źródłach wymienia się członków rodu von Lossow z Boczowa jako lenników margrabiów, posiadających dobra lenne w Lubinie. Później wieś należała do rodziny von Ilow, w 1785 roku do majora von Oppen, od 1793 do rodziny von Briesen, a od 1850 do niejakiego Müllera. Od 1893 roku Lubin był własnością rodu von Bonin z Boczowa.

W centrum wsi stoi **kościół filialny pw. Bożego Ciała (fot. 77)**. Jest to późno-średniowieczna budowla wzniesiona w XV wieku w stylu gotyckim, ale później, w latach 1725 i 1774 – przebudowana. Kamienno-ceglana świątynia została założona na planie prostokąta, z trójbocznie zamkniętym prezbiterium. Jednonawowy korpus jest nakryty dachem dwuspadowym, przechodzącym od wschodu w trójspadowy. Po stronie zachodniej wzniesiono masywną, prostokątną w rzucie wieżę, nakrytą dachem namiotowym. Wnętrze przykrywa strop belkowy. Nie zachowało się historyczne wyposażenie kościoła.

Z Lubina boczną drogą podążamy na północny wschód i po przejechaniu 5 km zatrzymujemy się w **Boczowie (Bottschow)**. Pierwsza wzmianka o wsi *Bozaw*, z 64 łanami, została odnotowana w 1329 roku. Cztery łany należały wówczas do proboszcza. W 1369 roku źródła odnotowują wieś pod nazwą *Botzow*. W XIV wieku w Boczowie znajdował się zamek. W tym czasie w dokumentach pojawia się nazwisko rodziny rycerskiej von Lossow – właściciela dóbr. Rodzina ta władała Boczowem jeszcze w XV i XVI wieku, w XVII wspomniano nowego właściciela majątku o nazwisku von Ilow (lub Illo), a w czasach fryderycjańskich Wrävenitz. Od 1880 roku dobra boczowskie należały do rodziny von Bonin.

Jeszcze na początku XX wieku w Boczowie stał dwór z dachem mansardowym, z końca XVII stulecia. Do dziś zachował się dziewiętnastowieczny podworski **park krajobrazowy** o powierzchni 1,3 ha.

Obecnie godnym uwagi jest neogotycki kościół z 1874 roku, rozbudowany w 1910. Dziś pełni funkcję katolickiego **kościoła parafialnego pw. Matki Bożej Królowej Polski**. Jest to ceglana, prostopadłościenna budowla jednonawowa z wydzielonym prezbiterium i dwiema bocznymi przybudówkami. Ściany szczytowe charakteryzują się schodkowymi zwieńczeniami. Nawa i prezbiterium posiadają dachy dwuspadowe. Od zachodu do korpusu przylega wysoka, kwadratowa w rzucie wieża ceglana zwieńczona strzelistym hełmem. Okna nawy osadzone są we wnękach zamkniętych półkoliście. Wśród elementów wystroju i wyposażenia świątyni zwraca się uwagę na trzy witraże z 1880 roku, umieszczone w prezbiterium i przedstawiające Chrystusa, św. Jana i św. Pawła, a także organy wykonane w 1910 roku przez Gustawa Heinze z Żar.

GMINA SŁOŃSK

Gmina położona jest w północno-zachodniej części powiatu sulęcińskiego, nad dolnym biegiem Warty. Równoleżnikowo przecina ją ważny szlak komunikacyjny – droga nr 22, łącząca Kostrzyn przez Słońsk m.in. z Gorzowem. Gmina Słońsk należy do jednostek administracyjnych typu rolniczego, jednak 1/3 jej powierzchni zajmuje Park Narodowy „Ujście Warty”, charakteryzujący się występowaniem licznych gatunków ptaków, ssaków i ryb, żyjących w rejonie malowniczych rozlewisk i kanałów. Na łąkach ustawione są czatownie i tarasy widokowe umożliwiające obserwację rozlewiska Warty i żyjących tu zwierząt lub zatrzymujących się w trakcie przelotów licznych pod względem ilościowym i gatunkowym ptaków. Użytki rolne zajmują 40% powierzchni gminy, zaś lasy 22%. Są tu też jeziora, z których największe liczy około 62 ha (jezioro Radachowskie). Na terenie gminy utworzono dwa rezerwaty przyrody. Rezerwat leśny „Lemierzyce” (3,32 ha) powstał w celu ochrony fragmentów wielogatunkowego naturalnego lasu liściastego, rosnącego na urozmaiconym pod względem rzeźby obszarze na rzeką Postomią. W rezerwacie dominuje dąb i buk, ale spotkać też można inne gatunki drzew, jak: grab, klon, wiąz, jawor, brzoza brodawkowata, lipa drobnolistna, sosna zwyczajna i modrzew europejski. Rezerwat przyrody „Dolina Postonii” (prawie 68,66 ha), zajmuje południową krawędź doliny tej rzeki – jednocześnie krawędź szerokiej na kilkanaście kilometrów pradoliny Warty. Jest to obszar lasu nizinnego. Zachowały się tu fragmenty lasów grądowych oraz zbiorowiska szuwarowe i łąkowe. W rezerwacie rosną gatunki zagrożonych i ginących roślin (żonkil zwyczajny, śnieżyczka przebiśnieg, konwalia majowa, cis pospolity). Jest też ostoja gatunków zwierząt, zwłaszcza ptaków i owadów (bocian czarny, kania ruda, dzięcioł zielony, dzięcioł średni, kozioróg dębosz, pachnica próchniczka). Warto dodać, że w rezerwacie znajduje się głąz narzutowy, tzw. „Kamień Moritza”, liczący 11,2 m obwodu. Dzięki korzystnym warunkom naturalnym istnieje tu możliwość uprawiania różnych form turystyki.

Zwiedzanie trasy:

Słońsk – Głuchowo – Lemierzyce – Ownice – Chartów

Na wschodnim skraju Parku Narodowego „Ujście Warty” leży **Słońsk** (*Sonnenburg*). Po raz pierwszy miejscowość ta została wymieniona w źródłach w 1295 roku jako *Svnnenburch*. Kolejna wzmianka pochodzi z 1341 roku, kiedy to margrabia brandenburski Ludwik zezwolił właścicielom Słońska, przedstawicielom rodziny

von Uchtenhagen, na budowę zamku. Jako kolejnych właścicieli wsi, pomiędzy 1373 a 1410 rokiem wymienia się rodzinę von Vockenrode, a od 1410 biskupstwo lubuskie, które zakupiło tę miejscowość. Z kolei, w 1426 roku zamek wraz ze Słońskiem i sześcioma wioskami drogą zastawu nabyli joannici. Zakon joannitów utworzył tu siedzibę baliwatu brandenburskiego, któremu podlegały komandorie, m.in. w Sulęcinnie i Łagowie. Obecność i aktywność joannitów, którzy władali Słońskiem do 1810 roku, przyczyniła się do jego rozwoju gospodarczego. Nastąpił wzrost liczby ludności, która zajmowała się głównie rzemiosłem i rybołówstwem. Zakonnicy utworzyli szkołę, zbudowali kościół, a także dokonali rozbudowy zamku. W czasie wojny trzydziestoletniej doszło do spalenia przez Szwedów Słońska wraz z zamkiem. W ciągu stuleci odnotowano tu jeszcze kilka groźnych pożarów, które wybuchły w 1596, 1752, 1774, 1778 i 1814 roku. Po wojnie trzydziestoletniej Słońsk podniósł się z ruin dzięki zaangażowaniu mistrza zakonu księcia Johanna Moritza von Nassaua. Książę doprowadził do odbudowy zamku, przebudowy kościoła i wzniesienia szpitala. W wieku XVIII nastąpiło pobudzenie rozwoju gospodarczego Słońska dzięki szeroko zakrojonym pracom melioracyjnym, które przeprowadzono z inicjatywy króla pruskiego Fryderyka Wielkiego. Osuszono wówczas wiele tysięcy hektarów łąk. W 1808 roku Słońsk otrzymał pełne prawa miejskie. W XIX wieku zbudowano połączenia drogowe między miastem i Gorzowem oraz Kostrzynem, co umożliwiło stopniowy rozwój przemysłu metalowego i włókienniczego.

W pierwszej połowie XIX wieku w Słońsku zbudowano więzienie, w 1933 roku przez nazistów przekształcone w obóz koncentracyjny – jeden z pierwszych na terenie III Rzeszy. W 1934 roku na jego bazie utworzono więzienie dla więźniów politycznych, przez które do 1945 roku przeszło około 7000 osób różnych narodowości. Po II wojnie światowej Słońsk utracił prawa miejskie i do dziś pozostał wsią gminną.

Zamek (fot. 83), którego ruiny można oglądać jeszcze dziś, powstał na miejscu czternastowiecznej warowni. Była to prostokątna budowla, wzniesiona przez joannitów w latach 1426-1429 jako siedziba baliwatu brandenburskiego. Jej zarys częściowo pokrywa się ze wschodnim skrzydłem obecnego zamku. W zewnętrznych elewacjach zamku umieszczono dekoracje w postaci blend: narożnych okrągłych oraz w formie tarcz herbowych. W połowie XVI wieku zbudowano drugie skrzydło zamkowe, w środkowej partii założenia zachowując wieżę, którą prawdopodobnie wzniesiono pod koniec XV stulecia. Wjazd wyznaczono po stronie północnej, a całość otoczono fosą. Po spaleniu zamku przez Szwedów, w latach 1662-1668 dokonano jego odbudowy. Budowlę przekształcono w barokową rezydencję, wzorując się na niderlandzkiej architekturze zamkowej. W trakcie przebudowy zamku przeprowadzono regulację rzeki, przekopano kanały i założono park. Sam zamek ukształtowano jako kwadratowe założenie, którego wschodnią część stanowił budynek mieszkalny, na-

GMINA LUBNIEWICE

Gmina położona jest w północno-wschodniej części powiatu sulęcińskiego. Ta jedna z najmniejszych gmin województwa lubuskiego, jest atrakcyjna pod względem rekreacyjnym, czemu sprzyja obecność jezior i lasów (ok. 70% powierzchni) wkomponowanych w bardzo zróżnicowaną rzeźbę terenową. Przez jej obszar przebiega droga nr 136, umożliwiająca połączenie Sulęcina z Gorzowem Wlkp. Na terenie gminy Lubniewice istotną funkcję rekreacyjną pełni obszar chronionego krajobrazu „Jeziora Lubniewickie”, zajmujący powierzchnię 6935 ha. Obszar ten tworzy miejscowość Lubniewice wraz z trzema jeziorami: Lubniewickim, Lubiąż oraz Krajnik, przez które przepływa rzeka Lubniewka. Okolice jezior, charakteryzujących się urozmaiconą linią brzegową, porastają bory sosnowe. Na terenie prezentowanej tu gminy oraz częściowo na obszarze gminy Sulęcina utworzono Zespół Przyrodniczo-Krajobrazowy „Uroczysko Lubniewsko”, obejmujący powierzchnię 1406,46 ha. Na terenie tego zespołu, przeciętego przez doliny i wąwozy, rośnie około 300 gatunków roślin, w tym 15 ściśle chronionych (m.in. rosziczka okrągłolistna i bluszcz pospolity). Licznie występuje też zwierzyna, w wodach żyją 24 gatunki ryb (np. sandacz, okoń, szczupak i węgorz). Wśród ptaków spotyka się bielika, bociana czarnego, zimorodka i żurawia. „Uroczysko Lubniewsko” można penetrować, poruszając się wyznaczonymi szlakami rowerowymi oraz pieszymi. Można także dotrzeć do grodziska – dwuczłonowego obiektu wczesnośredniowiecznego. Pozostałości owalnego grodu wewnętrznego, z fosą, są otoczone wałem zewnętrznym. Całość założenia ma wymiary 80 x 150 m. Najmniejszym obszarem chronionym na terenie gminy Lubniewice jest rezerwat przyrody „Janie im. Włodzimierza Korsaka”. Rezerwat położony po północnej stronie Lubniewic zajmuje powierzchnię 51,85 ha i obejmuje płytkie i wąskie jezioro Janowiec (Janie), bagna oraz otuliny otaczającego je lasu. W obrębie zarastającego jeziora, z charakterystyczną bagienną i wodną roślinnością, gniazduje szereg gatunków ptaków: łabędź niemy, kaczka krzyżówka i rdzawogłowa, łyska, perkoz, bekas krzyk, brodziec i czajka. Można tu spotkać także inne gatunki ptaków oraz płazów i gadów, wśród nich żółwia błotnego.

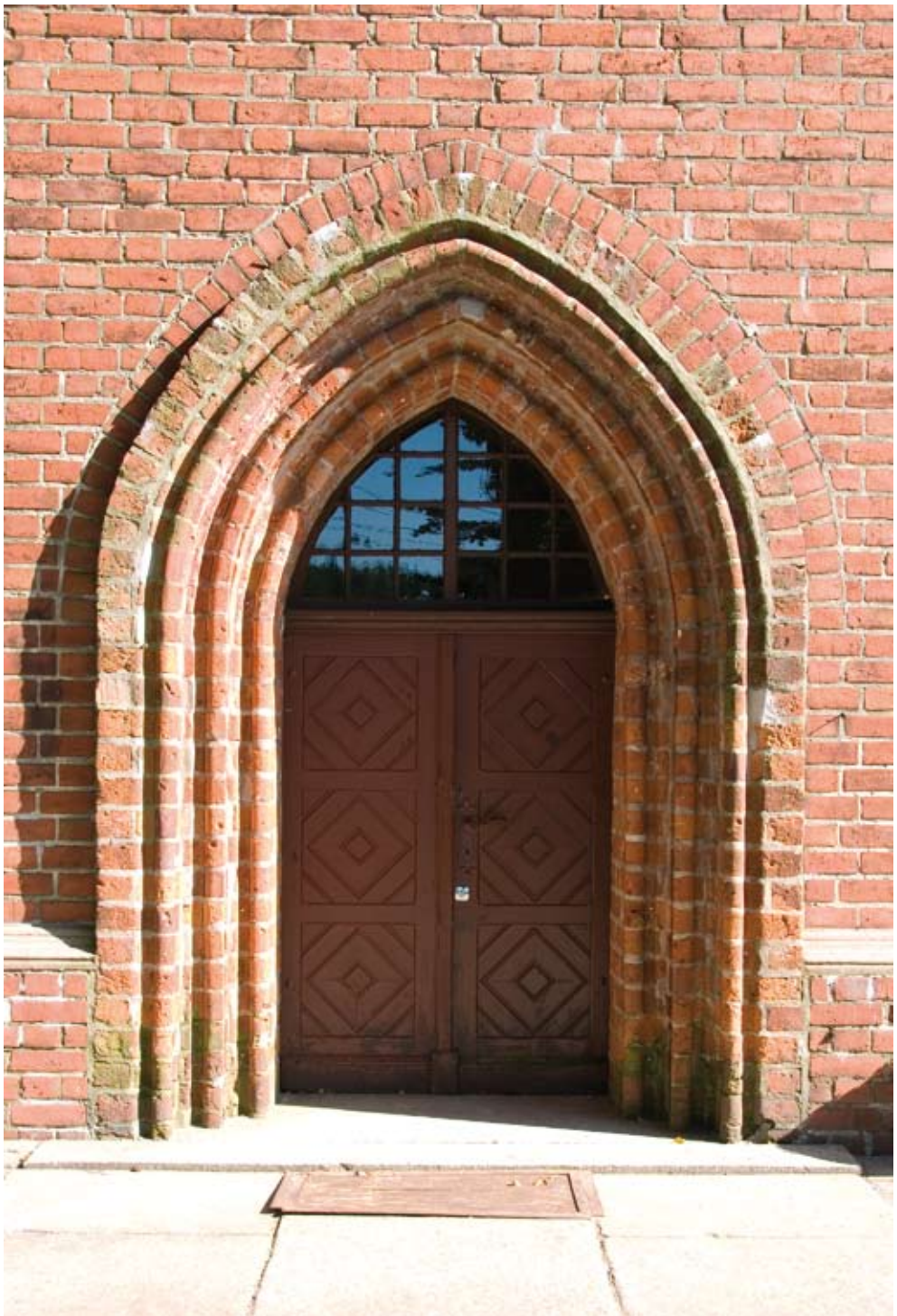
Zwiedzanie trasy:

Lubniewice – Glisno – Jarnatów – Rogi

Przy drodze nr 136, między jeziorami Krajnik i Lubiąż (Lubniewickim) leżą **Lubniewice** (*Königswalde*). W 1322 roku zostały one odnotowane wśród miejsco-

70-71. Sulęcín. Kościół pw. św. Mikołaja / St. Nikolaus-Kirche

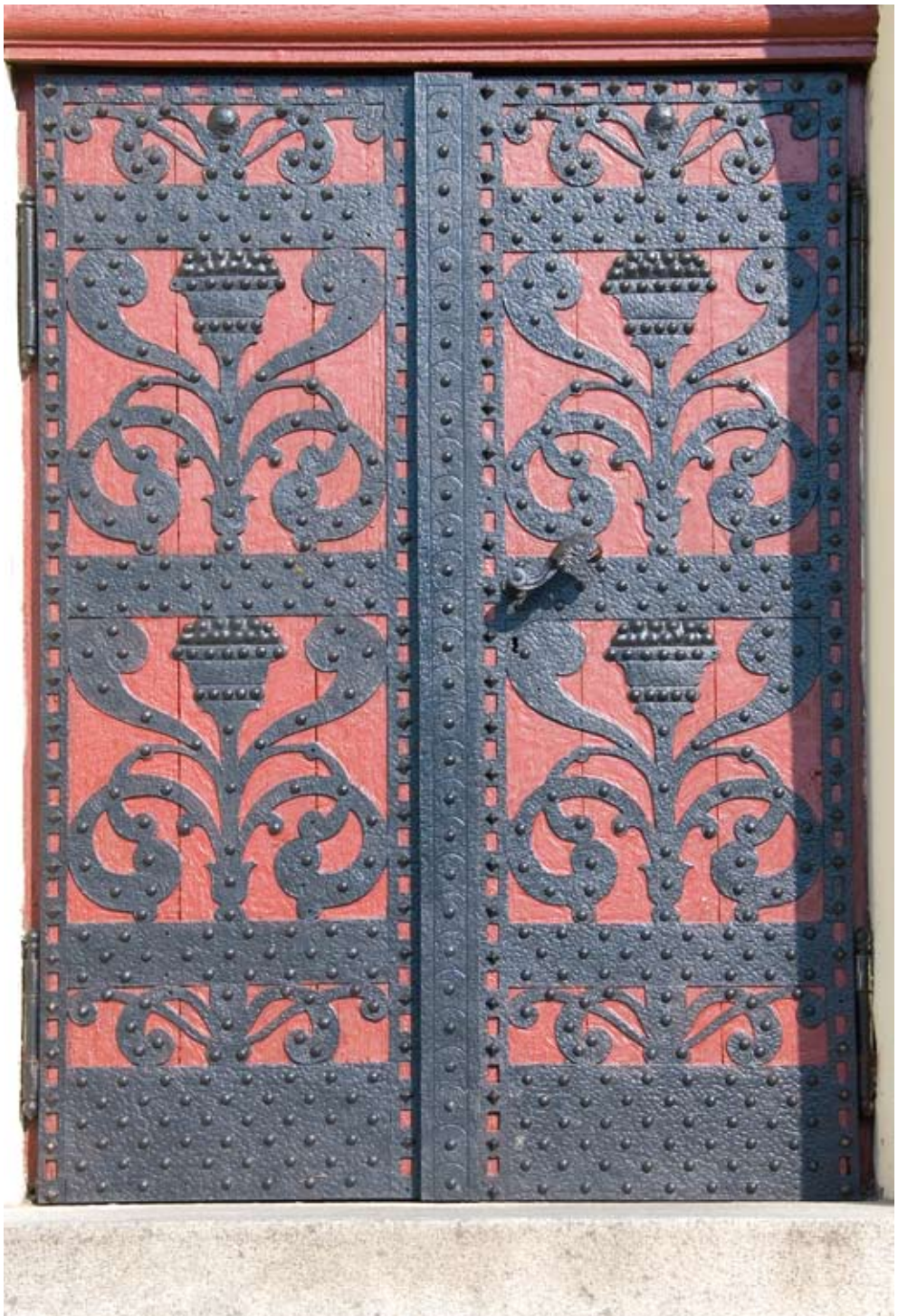
75. Ostrów. Ostrołukowy portal w kościele pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny
Spitzbogenportal in der Kirche der Heiligen Jungfrau Maria

77. Lubin. Widok na kościół pw. Bożego Ciała / Ansicht der Kirche Corpus Christi

78. Gądków Wielki. Kościół pw. Matki Bożej Bolesnej / Die Schmerzensmutter-Kirche

79. Gądków Wielki. Drzwi wejściowe do kościoła pw. Matki Bożej Bolesnej
Eingangstür der Schmerzensmutter-Kirche

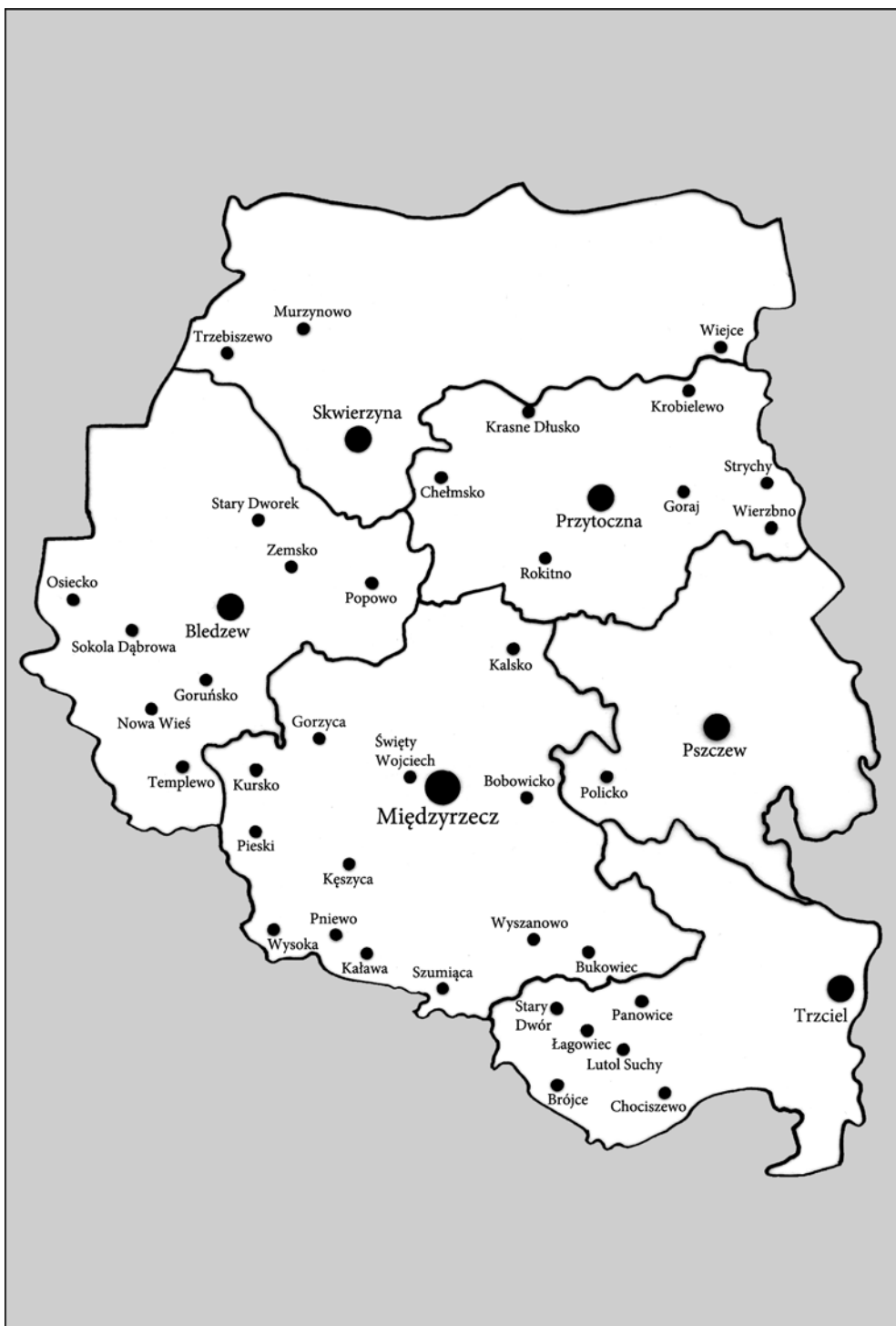
80. Pniów. Kościół pw. Matki Bożej Różańcowej / Kirche der Gottesmutter vom Rosenkranz

83. Słomsk. Ruiny zamku / Burgruinen

84. Słomsk. Kościół pw. Matki Bożej Częstochowskiej
Kirche der Gottesmutter von Tschenstochau

POWIAT MIĘDZYRZECKI

MIĘDZYRZECZ

Historia **Międzyrzecza** (*Meseritz*) sięga wczesnego średniowiecza, a więc czasów, kiedy w rejonie dzisiejszego miasta zaczęło rozwijać się, począwszy od VII wieku, osadnictwo słowiańskie. W owym czasie na terenach nadodrzańskich nastąpił rozwój gospodarki rolnej przy jednoczesnym wzroście produkcji hutniczej, która koncentrowała się w okolicach Pszczewa i Borowego Młyna. Część ludności zajmowała się głównie gospodarką rolno-hodowlaną, co było charakterystyczne dla zachodnich partii rejonu międzyrzeckiego. Na obszarach graniczących z kompleksami leśnymi przeważały zajęcia związane z rolniczą eksploatacją tych obszarów.

Pierwotna osada mogła być założona na niewielkiej kępie znajdującej się u ujścia rzeki Paklicy do Obry już pod koniec VII lub na początku VIII wieku. Świadczą o tym ślady osadnictwa, na jakie w tym miejscu natrafili archeolodzy. Jednak w zasadzie nic nie wiemy o jej charakterze, bowiem została ona kompletnie zniszczona podczas budowy grodu. Założenie grodu nastąpiło w miejscu z natury obronnym, od północy ograniczonym wodami Obry, od zachodu i południa Paklicy, a od wschodu bagnistym zagłębieniem. W tym rejonie znajdowały się miejsca przepraw przez Obrę i Paklicę i stąd prowadziły trzy ważne szlaki handlowe: jeden na wschód – w stronę Pszczewa i Poznania, drugi na zachód – do Lubusza, i trzeci na południowy zachód – w kierunku Krosna. Dzięki badaniom wykopaliskowym prowadzonym w latach 1954-1958 przez naukowców z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu zostały odkryte nawarstwienia sięgające do 9-11 m głębokości. Warstwy te były związane z funkcjonowaniem grodu i następnie zamku, który wzniesiono tu w czasach Kazimierza Wielkiego. Badacze wydzielili 10 faz osadniczych, począwszy od osady obronnej z IX wieku, przez gródek datowany na czasy od końca IX do pierwszej połowy X wieku. Utworzony na jego miejscu gródek piastowski funkcjonował do połowy XIII wieku. Okres użytkowania tego obronnego miejsca zamyka średniowieczny gród oraz zamek. Nawarstwienia związane z budową zamku są datowane mniej więcej na połowę XIV – do początku XV wieku. Obok grodu funkcjonowała osada podgrodowa, na

terenie której w trakcie badań wydzielono 4 fazy osadnicze, obejmujące okres pomiędzy VIII-IX a połową XII wieku, a więc do czasu jej spalenia. Zniszczenie osady wiąże się z najazdem na Międzyrzecz Fryderyka Barbarossy, dokonany w 1157 roku.

Tak więc rozwój osadnictwa grodowego na terenie Międzyrzecza przedstawia się następująco. Najpierw, w IX wieku założono tu osadę obronną, którą otoczono drewnianą konstrukcją zbudowaną z rzędów słupów, pomiędzy którymi poziomo ułożono bale. Konstrukcję tę wzmacniał niski nasyp ziemny. Wewnątrz założenia odkryto dwie ziemianki i 13 obiektów, które można interpretować jako jamy zasobowe, a także jamę produkcyjną z paleniskiem. Na miejscu spalonej osady powstał pod koniec IX wieku gródek, charakteryzujący się wałem drewniano-ziemnym o pierwotnej szerokości prawdopodobnie 8 m. Z wnętrza dawnego gródka znamy pozostałości trzech budynków naziemnych zrębowych, a także na kilka palenisk. Gródek, podobnie jak wcześniejsza osada, został zniszczony przez pożar. Miało to miejsce w pierwszej połowie X stulecia. Kolejne trzy fazy osadnicze interesującego nas miejsca obejmują funkcjonowanie gródka piastowskiego, który został założony na gruzach starszego. Przy jego wznoszeniu wykorzystano część niezniszczonej konstrukcji wału, którą podwyższono i poszerzono. Majdan miał około 30-35 m średnicy, a sam wał, zapewne 15 m szerokości. Archeolodzy wyeksplorowali tutaj pozostałości dwóch budynków zrębowych, jamy produkcyjnej oraz łaźni. Gród został spalony prawdopodobnie w 1005 roku podczas przemarszu przez Międzyrzecz wojsk cesarza Henryka II. Po przejściu wojsk niemieckich przystąpiono do odbudowy wału, od wewnątrz przykrywając go nowym płaszczem ziemnym, a od zewnątrz poszerzając go (do 20 m) i wzmacniając konstrukcję hakową. I z tego poziomu osadniczego pochodzą ślady zabudowy mieszkalnej i gospodarczej – budynków, palenisk i pieców, w tym zapewne piekarskiego. Gródek ten funkcjonował w pierwszej połowie XI wieku, po tym okresie umocniono go od wewnątrz drewniano-ziemną konstrukcją. Z tej fazy użytkowania gródka piastowskiego znamy już więcej budynków o konstrukcji zrębowej i słupowej, pieców oraz palenisk. Kres użytkowania obiektu w tej fazie nastąpił zapewne podczas oblężenia Międzyrzecza w 1094 roku przez Bolesława Krzywoustego. Na pierwszą połowę XII stulecia przypada czas użytkowania grodu związanego z jego szóstą fazą. Wtedy to, na wewnętrzną część wału nałożono kolejną warstwę ziemi, zbudowano m.in. nowe domostwa zrębowe i prawdopodobnie ulicę, która miała prowadzić w kierunku bramy. Jak się przypuszcza, upadek tego założenia nastąpił w 1157 roku, kiedy to Międzyrzecz został zniszczony podczas wspomnianego najazdu cesarza Fryderyka Barbarossy. Druga połowa XII i pierwsza połowa następnego stulecia to czasy ostatniego etapu funkcjonowania międzyrzeckiego gródka piastowskiego. Przypuszczalnie był on wtedy już słabiej zaludniony. Z tego okresu udało się uchwycić fragmenty w sumie kilkunastu budynków oraz dużego pieca piekarskiego. Gródek został zniszczony w 1269 roku przez Ottona IV Brandenburskiego. Po co naj-

Pomimo zniszczeń, w Międzyrzeczu zachowała się część niezwykle interesujących obiektów zabytkowych, które warto zobaczyć. Ważną budowlą na historycznej mapie miasta jest **zamek (fot. 93-94)**. Wzniesiono go za czasów Kazimierza Wielkiego w widłach rzek Obry i Paklicy, na miejscu omawianego już grodu obronnego. Zamek zbudowano z cegły na rzucie wieloboku. Do zachodniej części muru obwodowego, który otaczał dziedziniec, przylegał budynek mieszkalny. Założenie było flankowane cylindrycznymi wieżyczkami – dwiema wzniesionymi przy budynku mieszkalnym i trzecią, w pobliżu bramy wjazdowej, w północno-wschodnim narożniku muru obwodowego. Zamek otaczała fosa, a wjazd do niego umożliwiał most zwodzony. Zapewne w XV wieku do budowli, pomiędzy bramą i wieżyczką, dobudowano piętrowy domek. W 1520 roku międzyrzecka warownia została w znacznym stopniu zniszczona podczas najazdu wojsk niemieckich. Jej odbudowa trwała prawdopodobnie do 1533 roku, a rozbudowa miała miejsce w drugiej połowie XVI wieku. W tych czasach zbudowano dwie basteje, w których umieszczono działa, by bronić dostępu do bramy wjazdowej. Przy murze zamkowym, w jego południowo-wschodniej części wzniesiono renesansowy budynek mieszkalny. Do ponownego zniszczenia zamku doszło podczas najazdu szwedzkiego, ale tym razem nie przystąpiono do jego odbudowy. Nie nadający się do zamieszkania obiekt popadał w ruinę. W 1719 roku, z polecenia międzyrzeckiego starosty Mikołaja Radomickiego, u stóp zamku przystąpiono do wznoszenia na tzw. Przygródku nowej rezydencji. Jej budowę ukończył kolejny starosta – Stanisław Jabłonowski. Na terenie zamku, w połowie XIX wieku legła w gruzach połowa północnej bastei. Dopiero w latach 1954-1964 przeprowadzono obok badań archeologicznych prace konserwatorskie, które doprowadziły do zabezpieczenia murów zamkowych, odbudowy zniszczonej części gotyckiego budynku bramnego oraz bastei, a także przyziemia renesansowego budynku.

Dziś, otoczony fosą zamek stanowi element zespołu muzealnego. Można obejrzeć mury obwodowe, gotycki oraz renesansowy budynek z urządzonym tarasem nad partią przyziemia. Piętrowy domek gotycki jest nakryty dachem dwuspadowym. Na bastejach urządzono brukowane tarasy. W ich ścianach można jeszcze zobaczyć artyleryjskie otwory strzelnicze. Pomiędzy bastejami znajduje się brama nosząca ślady dawnego mostu zwodzonego. Po zachodniej stronie zamku i rezydencji znajduje się park krajobrazowy z początku XIX wieku o powierzchni 10,5 ha, następnie powiększony o część leśną, porastającą w dolinie Obry.

Obecnie **budynki dawnego starostwa** w całości zajmuje Muzeum Ziemi Międzyrzeckiej im. Alfa Kowalskiego. Muzeum urządzono tutaj po gruntownym remoncie, który przeprowadzono w latach 1960-1964. Do tego kompleksu należy też dawna oficyna z XVIII wieku, rozbudowana w następnym stuleciu. Warto dodać, że po II rozbiorze Polski dawne budynki starostwa przeznaczono na browar. Dawna rezydencja starostwa to parterowy ceglany budynek z poddaszem użytkowym nakrytym

GINA MIĘDZYRZECZ

Gmina granicząca od południowego zachodu z powiatem świebodzińskim, od wschodu z województwem wielkopolskim, leży wśród malowniczych lasów, obfitujących w łowną zwierzynę, grzyby oraz jagody, a także jezior, z których największe to jezioro Głębokie o powierzchni 124,9 ha. Gmina usytuowana jest w północno-zachodniej części Niziny Wielkopolskiej, w obrębie tzw. Pojezierza Lubuskiego. W sumie znajduje się tu około 50 naturalnych zbiorników wodnych. Przez gminę przepływają rzeki Obra i Paklica. Użytki leśne zajmują 51% jej powierzchni, zaś rolne 37%. Na terenie gminy Międzyrzecz oraz Łagów, w obrębie Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego, znajdują się rezerваты przyrody „Nietoperek” i „Nietoperek II”, których głównym celem jest ochrona zimowego siedliska nietoperzy. W podziemiach MRU zimuje około 20-30 tysięcy osobników, które należą do 12 gatunków. Szczegółnej ochronie podlega jedyna w Polsce podziemna kolonia lęgowa nocka dużego. Od czasu utworzenia rezerwatu przyrody „Nietoperek” chroni się także zadrzewienie i krzewy działek fortecznych, a także zarośla w zaporach przeciwczołgowych i w innych miejscach, które umożliwiają nietoperzom bezpieczny dołot do otworów prowadzących do podziemnych obiektów MRU. Przez gminę przebiega też ważny szlak komunikacyjny – droga krajowa nr 3, która łączy m.in. Gorzów z Zieloną Górą, a w Międzyrzeczu krzyżuje się z drogą nr 137, umożliwiającą połączenie Sulęcina z Trzcielem.

Zwiedzanie trasy:

Międzyrzecz – Święty Wojciech – Kaława – Szumiąca – Pniewo – Wysoka – Kęszyc – Pieski – Kursko – Gorzyca – Kalsko – Bobowicko – Wyszadowo – Bukowiec

Wędrówkę po gminie Międzyrzecz rozpoczynamy od wsi **Święty Wojciech** (*Georgsdorf*), położonej w odległości 1,5 km od miasta, na prawym brzegu Obry. Święty Wojciech to domniemane miejsce wzniesienia w 1001 roku eremu benedyktyńskiego, a następnie śmierci Pięciu Braci Męczenników: Benedykta, Jana, Mateusza, Izaaka i Krystyna. Już w 1004 roku zostali oni uznani za świętych przez papieża Jana XVIII. Wieś wraz z kościołem została wspomniana jako *villa sancti Adalberti* w 1259 roku. Kolejna wzmianka, z 1476 roku, donosi o miejscowym kościele i kapłanie Mikołaju. W czasach reformacji świątynię zajęli innowiercy. Na początku XVII wieku doszło do odzyskania jej przez katolików i włączenia do parafii św. Jana Chrzciciela w Międzyrzeczu. Wieś była własnością biskupstwa poznańskiego do 1798 roku, po

dziewiętnastowieczna chrzcielnica drewniana, prospekt organowy, a także dzwon z 1791 roku z krzyżem maltańskim na płaszczu.

W Templewie znajduje się również klasycystyczny **dwór**, zbudowany około 1800 roku, następnie rozbudowany na przełomie XIX i XX wieku. Najstarsza część to parterowy obiekt, zbudowany na planie prostokąta i nakryty dachem naczółkowym. Część rozbudowana posiada dwie kondygnacje. Elewacje dworu są ozdobione pilastrami. W pobliżu dworu zachował się zespół budynków folwarcznych, obecnie nieużytkowanych.

W Templewie za przejazdem kolejowym skręcamy w boczną drogę i kierując się na północny zachód, docieramy do **Nowej Wsi (Neudorf)**, oddalonej od skrzyżowania i przejazdu o 3 km. Wieś po raz pierwszy została odnotowana w 1251 roku jako *Newendorf*. Lokacja na prawie niemieckim miała miejsce w 1259 roku. W tym czasie należała ona do klasztoru cysterskiego w Zemsku. Prawdopodobnie około 1300 roku cystersi założyli kościół parafialny, który w czasach reformacji był zajęty przez protestantów. Po odzyskaniu świątyni przez katolików została ona konsekrowana przez poznańskiego biskupa Wojciecha Tolibowskiego. Nowa Wieś stanowiła własność klasztoru w Bledzewie aż do 1835 roku, czyli do sekularyzacji dóbr opactwa cysterskiego.

Późnobarokowy **kościół filialny pw. św. Anny** stanął na miejscu wcześniejszej świątyni drewnianej, którą rozebrano w 1757 roku. Nowa budowla została wymurowana z inicjatywy cystersów. Kościół stojący pośrodku wsi jest otoczony ogrodzeniem przypominającym mur obronny. Wejście na plac przykościelny prowadzi przez barokową bramę z 1758 roku. Świątynia jest jednonawową budowlą z trójbocznie zamkniętym prezbiterium i kwadratową wieżą, usytuowaną po stronie zachodniej. Wieżę wieńczy hełm z barokową kopułą z latarnią, zaś korpus nawowy nakrywa dach wielospadowy. Elewacje zdobią pilastry oraz gzymsy koronujące. Okna są zamknięte półkoliście. Otwór wejściowy znajduje się w przyziemiu wieży, za zachowanymi zabytkowymi drzwiami. Wnętrze kościoła przykrywa drewniany strop pokryty malowidłami, które przedstawiają sceny Wniebowstąpienia Chrystusa i Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Nad prezbiterium zachowało się pozorne sklepienie kolebkowe. Do elementów wyposażenia pochodzącego z czasów budowy kościoła należą: ołtarz główny z obrazem św. Anny Samotrzec, przypisywanym Florianowi Wunschowi, a także ambona, krzyż ołtarzowy oraz krucyfiks. Pod kościołem znajduje się krypta grobowa, w której złożono 15 trumien.

Na południowym skraju Nowej Wsi zachowały się **zabudowania zespołu folwarcznego** z drugiej połowy XIX i początków XX wieku. Najcenniejszym elementem architektonicznym zespołu jest pałac, od zachodu i północy otoczony hektarowym parkiem. Założenie pałacowo-parkowe od budynków gospodarczych oraz zabudo-

GMINA SKWIERZYNA

Gmina położona jest w północnej części powiatu międzyrzeckiego. Graniczy od północy z powiatami gorzowskim i strzelecko-drezdeneckim, a od wschodu z województwem wielkopolskim. Leży między Pojezierzem Międzychodzko-Sierakowskim a Pojezierzem Łagowskim. Gmina w 68% jest porośnięta lasami. Jej południowym skrajem płynie Warta, do której w rejonie Skwierzyny wpływa Obra. Obszar gminy należy do rejonów niezwykle malowniczych i atrakcyjnych pod względem turystycznym. Warta oraz Obra, o urozmaiconej linii brzegowej, w połączeniu z rynną jezior zbąszyńskich, tworzą interesujący szlak wodny o długości 220 km. Rzeki stanowią ostoję dla siedlisk bobrów, zaś w lasach nie brak dzikiej zwierzyny: saren, jeleni, dzików, lisów i kun. Lasy stanowią atrakcję dla amatorów pieszych wędrówek, grzybiarzy i osób szukających ciszy oraz spokoju. Zachętą do uprawiania kajakarstwa, żeglarsstwa i windsurfingu jest obecność otaczających gminę jezior: Lubikowskiego, Chycińskiego, Głębokiego i Soleckiego. Korzystnie na rozwój gospodarczy gminy wpływa układ szlaków drogowych. Jej południowo-zachodnim skrajem przebiega droga nr 3, która w Skwierzynie krzyżuje się z drogą krajową nr 24 relacji Poznań-Gorzów. Przez miasto przebiega też linia kolejowa, łącząca je z Gorzowem oraz Międzyrzeczem i Zbąszynkiem.

Zwiedzanie trasy:

Skwierzyna – Trzebiszewo – Murzynowo – Wiejce

Po północnej stronie Międzyrzecza, w odległości 18 km od miasta leży **Skwierzyna** (*Schwerin*), zajmująca tereny na lewym brzegu Warty, w pobliżu ujścia Obry. W Skwierzynie łączą się drogi prowadzące z Zielonej Góry i Poznania w kierunku Gorzowa Wlkp. i Kostrzyna. Miasto powstało w ważnym punkcie handlowym, przy średniowiecznym szlaku, który wychodził z Wielkopolski do Santoka oraz Szczecina i prowadził przez Wartę. Ten punkt miał również znaczenie polityczne, bowiem Skwierzyna była położona na granicy Wielkopolski z Pomorzem Zachodnim, a więc na obszarze, o który politycznie i militarnie zabiegała Nowa Marchia. To położenie graniczne bywało bardzo uciążliwe dla mieszkańców. Miasto i okolice były narażone na niszczenie, głównie przez wojny, rozboje i grabieże.

Jak sądzą historycy, zanim powstała Skwierzyna u ujścia Obry do Warty, w pobliżu przeprawy przez Wartę założono osadę rybacką. Z czasem rozwinęła się osada targowa na terenie rynku, który wytyczono przy drodze handlowej prowadzącej

We wsi zachował się protestancki zbór z 1807 roku, dziś katolicki **kościół filialny pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny**. Szachulcową budowlę wzniesiono na miejscu starszej nowożytnej świątyni. Pod koniec XIX wieku przemurowano zachodnią elewację frontową. Kościół w Krobielewie jest salową budowlą wzniesioną na planie prostokąta i zamkniętą pięciobocznie w części prezbiterialnej. Nakryty jest dachem wielospadowym. W ścianach umieszczono dwa rzędy prostokątnych okien. Wewnątrz tej bezwieżowej świątyni przykrytej drewnianym stropem, przy ścianach bocznych zachowały się empory, a przy wschodniej ścianie klasycystyczny ołtarz z 1818 roku. Jest to dawny protestancki ołtarz ambonowy, z którego po 1945 roku usunięto kosz. Oprócz tego, wyposażenie stanowią m.in. dwa zabytkowe świeczniki i ławki z końca XIX wieku. W kościele do dziś przetrwała zabytkowa posadzka ceramiczna.

Z Krobielewa kierujemy się prosto na południe drogą wojewódzką nr 192 do odległego o 6 km **Goraja** (*Eibendorf*), leżącego nieopodal drogi krajowej nr 24. Najstarsza wzmianka o wsi *Goray* pochodzi z 1415 roku. Wówczas należała do rodu Gorajskich, później do Barbary von Schönaich, do rodziny Prusimskich, a przed 1945 rokiem do rodziny von Jacobi. Pierwotnie wieś należała do parafii w Przytocznej, jednak wobec zajęcia świątyni przez luteran, Barbara von Schönaich miała ufundować kościół w Goraju. Świątynię konsekrował w 1615 roku Andrzej Rychlicki, a akt erekcyjny dla nowej parafii biskup zatwierdził w 1619 roku. Przy kościele utworzono szkołę parafialną oraz szpital. Jednak budowla sakralna uległa zniszczeniu jeszcze w XVII stuleciu.

Dzięki fundacji Sebastiana z Kolna Ostroróg-Prusimskiego z 1679 roku, we wschodniej części wsi wzniesiono nowy barokowy **kościół parafialny pw. Trójcy Świętej** (fot. 117). Po 1888 roku wzmocniono go szkarpami. W 1945 wnętrze świątyni zostało częściowo zniszczone przez wojska radzieckie. Gorajska świątynia to salowa budowla wzniesiona na planie prostokąta. Bezwieżową elewację zachodnią wieńczy szczyt z bogatą dekoracją m.in. w formie attyki ze spływami wolutowymi. Kościół jest nakryty dachem dwuspadowym. Po stronie południowej znajduje się kruchta i zakrystia. Umieszczone wysoko krótkie otwory są zamknięte półkoliście. Wewnątrz świątyni przykrytej drewnianym sklepieniem kolebkowym zachowało się bogate wyposażenie barokowe: ołtarz główny z początku XVIII wieku, z figurą św. Sebastiana, a także trzy ołtarze boczne, w tym jeden z obrazem św. Anny Samotrzeć, prawdopodobnie autorstwa Floriana Wunscha. W skład jednorodnego zespołu, o dużych walorach artystycznych, wchodzi też ambona. Na emporze muzycznej wspartej na drewnianych słupach znajduje się zabytkowy prospekt organowy. W ołtarzu głównym umieszczono secesyjny obraz z Koronacją Najświętszej Maryi Panny, wyżej drugi obraz przedstawiający św. Annę. Podczas prac konserwatorskich prowadzo-

GMINA TRZCIEL

Gmina położona jest w południowo-wschodniej części powiatu międzyszyckiego. Od południa graniczy z powiatem świebodzińskim, a od wschodu z województwem wielkopolskim. Gminę z zachodu na wschód przecina autostrada A2. Węzeł autostradowy zbudowano po południowej stronie Trzciela. Droga wojewódzka nr 137 łączy Trzciel z Międzyrzeczem. Przez gminę prowadzi również linia kolejowa ze Zbąszynka do Gorzowa. Gmina Trzciel ma charakter rolniczy. Użytki rolne zajmują 44% jej powierzchni. Podobny obszar (45%) pokrywają lasy. Płynąca przez gminę na przestrzeni 20 km Obrą oraz trzy połączone jeziora: Wielkie, Konin i Rybojadło, o urozmaiconej linii brzegowej, zachęcają do uprawiania kajakarstwa i windsurfingu. Są też rajem dla wędkarzy. Cały szlak wodny, prowadzący przez jeziora i Obrę aż do jej ujścia pod Skwierzyną, liczy ponad 100 km długości. W lasach, bogatych w grzyby i jagody, występuje też dzika zwierzyna: jelenie, sarny, dziki i lisy. Spotyka się też kuny, tchórze oraz borsuki. Część gminy zajmuje południowy skraj Pszczewskiego Parku Krajobrazowego, w którym dominują bory sosnowe, natomiast w pobliżu jezior rośnie las mieszany z dębami, bukami, świerkami, grabami, brzozą i olchą. Na jeziorze Wielkim i wyspach utworzono rezerwat ornitologiczny. Doliczono się tutaj około 140 gatunków ptaków, a także zarejestrowano duże kolonie czapli siwej oraz kormorana czarnego. Na terenie rezerwatu „Rybojady” ochroną objęto jedno z największych torfowisk występujących na Pojezierzu Lubuskim.

Zwiedzanie trasy:

Trzciel – Lutol Suchy – Chociszewo – Brójce – Stary Dwór – Łagowiec – Panowice

Na południowo-wschodnim skraju powiatu międzyszyckiego, u zbiegu dróg nr 2 i 137 leży **Trzciel** (*Tirschtiegel*). Jest to niewielkie miasteczko, oddalone od Międzyrzecza o 24 km i położone nad Obrą pomiędzy jeziorami: Młyńskim i Wielkim. Jego dzieje sięgają średniowiecza, kiedy to nad rzeką założono nieduży gród. Grodzisko w formie stożka charakteryzuje się prawie kolistą podstawą o średnicy 53-44 m i wysokością wynoszącą ponad 4 m. Zachowany do dziś od południowego wschodu fragment wału ma 15 m szerokości i prawie 3 m wysokości. Po stronie północno-zachodniej grodziska znajduje się głęboki rów, który oddziela ten obiekt od pozostałej części wyniesienia, na którym na przełomie XIII i XIV wieku założono gród. Na podstawie obserwacji dokonanych w trakcie badań archeologicznych naukowcy wydzielili dwie fazy jego użytkowania. Obserwacja nawarstwień, poparta analizą zabytków pozyska-

93. Międzyrzecz. Fragment zamku – basteja / Fragment der Burg – die Bastei

94. Międzyrzecz. Mur obwodowy zamku i fosa / Umfangsmauer der Burg und Wassergraben

95. Międzyrzecz. Ratusz. W tle kościół pw. św. Wojciecha
Das Rathaus. Im Hintergrund die St. Adalbert-Kirche

97. Święty Wojciech. Kościół pw. św. Wojciecha / St. Adalbert-Kirche

98. Kaława. Kościół pw. św. Mikołaja / St. Nikolaus-Kirche

105. Sokola Dąbrowa. Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny
Kirche Mariä Himmelfahrt

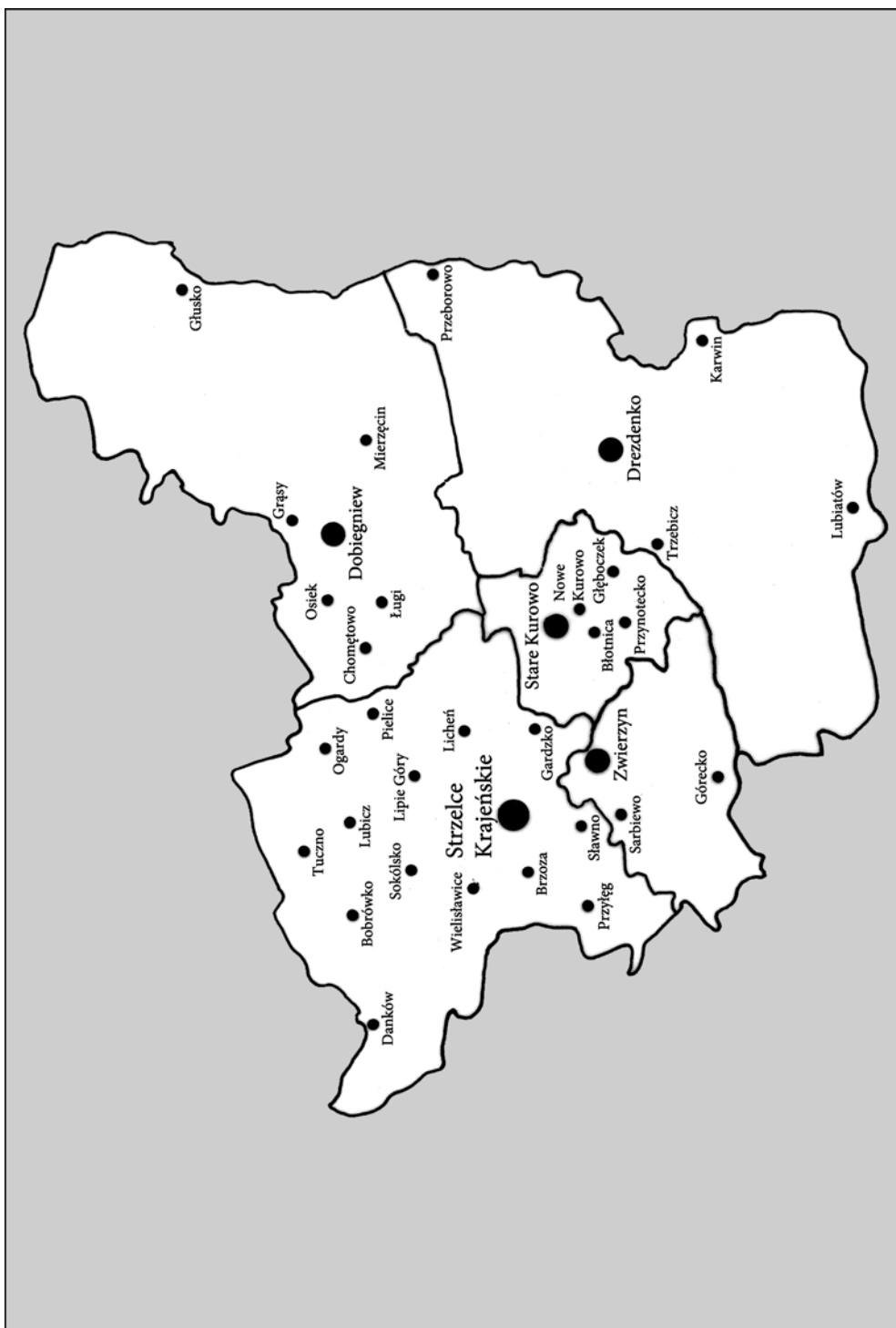
106. Osiecko. Kościół pw. św. Mikołaja / St. Nikolaus-Kirche

107. Stary Dworek. Wieże kościoła pw. św. Józefa / Die Türme der St. Joseph-Kirche

113. Rokitno. Bazylika mniejsza pw. Matki Bożej Rokitniańskiej
Kirche der Gottesmutter von Rokitno

POWIAT STRZELECKO-DREZDENECKI

STRZELCE KRAJEŃSKIE

W zachodniej części powiatu, przy skrzyżowaniu drogi krajowej nr 22 z wojewódzką nr 156, położone są **Strzelce Krajeńskie** (*Friedeberg*). Miasto ulokowało się nad dwoma jeziorami: Dolnym oraz Klasztornym Górnym, na północnym skraju pradoliny Noteci.

Najstarsza wzmianka o osadzie założonej w miejscu, gdzie w średniowieczu zbudowano miasto, pochodzi z 1272 roku. Wiadomo, że w tym czasie funkcjonował tu gródek, zbudowany dzięki staraniom margrabiego Konrada II. Było to miejsce o znaczeniu strategicznym, położone pomiędzy jeziorami: Górnym i Dolnym, zapewniające możliwość kontroli szlaków prowadzących do Gorzowa z Dobiegniewa i Drezdenka. Gródek został zniszczony przez oddziały księcia wielkopolskiego Przemysła II podczas wyprawy na tereny Marchii Brandenburskiej. Pozostałości przywoływanej w literaturze niedużej warowni, jak dotychczas nie zostały odkryte, pomimo poszukiwań archeologicznych podjętych w 1969 roku przez gorzowskiego archeologa Tadeusza Szczurka.

Nie wiadomo dokładnie, kiedy miasto zostało założone, bowiem nie zachował się przywilej lokacyjny. Prawdopodobnie nastąpiło to pomiędzy 1272 a 1286 rokiem, kiedy to w źródłach po raz pierwszy została wymieniona nazwa *Fredeberg*. W czternastowiecznych dokumentach wymienia się kilku posiadaczy wójtostwa. W 1333 roku należało ono do rodu von Osten. W 1336 roku pojawiła się informacja o samorządzie oraz rajcach miejskich, a w 1348 wzmianka o wójcie o imieniu Ludekin. Kolejnym wójtem, wymienionym w 1361 roku, był Henningus, a po nim w 1364 bracia Johann i Nikiel Rackow, którzy dwa lata później oficjalnie otrzymali wójtostwo na prawie lennym. W 1381 roku posiadanie sądu wójtowskiego na prawie lennym przez braci Hansena i Nietzena von Rangkow zostało potwierdzone przez margrabiego Ludwika. Miasto było siedzibą sądu krajowego, obejmującego początkowo swym zasięgiem okręg strzelecki, a od 1348 roku większy obszar. Aby umożliwić rozwój gospodarczy Strzelca, w 1345 roku margrabia Ludwik wydał przywilej zwalniający miasto z cła od towarów transportowanych Drawą, Notecią i Odrą do Szczecina.

Na terenach, które Brandenburczycy opanowali w latach 1254-1260, a więc położonych na północ od Noteci, pod koniec XIII wieku ustanowiono w Strzelcach archidiaconat, który podlegał biskupstwu w Kamieniu. Wskutek tego doszło do przewrzenia zależności od biskupstwa poznańskiego.

Już w 1290 roku do Strzelce zostali sprowadzeni augustianie. Klasztor zbudowano we wschodniej części miasta, w pobliżu murów miejskich. Zabudowania klasztorne przetrwały do 1433 roku, kiedy to podczas najazdu husytów uległy spaleniowi wraz z kościołem. Wówczas zamordowano przeora oraz dziesięciu zakonników. Klasztor został odbudowany. Po upływie ponad 100 lat, w czasie reformacji augustianie opuścili Strzelce. W 1552 roku budynki poklasztorne otrzymał hrabia Jan Haus z *Bornstedt*, jednak później, w 1637 roku uległy one zniszczeniu podczas pożaru. Dłużej, bo do XVIII stulecia przetrwała kaplica klasztorna.

W latach 1402-1454 Strzelce Krajeńskie wraz z Nową Marchią znajdowały się w formie zastawu we władaniu zakonu krzyżackiego, po czym Krzyżacy odstąpili tereny nowomarchijskie brandenburskiemu elektorowi Fryderykowi II Hohenzollernowi. W czasie reformacji obszar miejskich posiadłości zwiększył się o wsie: Górki Noteckie, Przyłęg, Sławno i Sarbiewo, a stało się to poprzez odebranie ziemi klasztorowi augustianów i kościołowi katolickiemu.

W średniowieczu miasto otrzymało regularne rozplanowanie. W kolistym założeniu znalazły się trzy pary ulic przecinających się pod kątem prostym i dochodzących do ulicy Okólnej, otaczającej wewnętrzną część miasta z blokami zabudowy. W centrum wytyczono prostokątny rynek. Budowę fortyfikacji rozpoczęto pod koniec XIII wieku. Zastąpiły one obwarowania drewniano-ziemne. Mur obronny miał być wznoszony po zewnętrznej stronie wału. Umożliwiało to długotrwałą realizację budowy fortyfikacji przy zachowaniu systemu chroniącego miasto przed atakami nieprzyjaciół.

Pod koniec XIII wieku przystąpiono do budowy kościoła farnego. Budowla, kilkakrotnie odbudowywana i restaurowana, przetrwała do czasów współczesnych. W południowej części rynku w średniowieczu wzniesiono ratusz, obok którego stały kramy oraz jatki. Jednak obiekt ten rozebrano w 1600 roku. Nie zachowały się żadne źródła ikonograficzne, pozwalające na odtworzenie jego wyglądu. Następny ratusz wzniesiono w konstrukcji ryglowej w 1602 roku. Rozebrano go w 1727 roku ze względu na zły stan techniczny. Kolejny, nowy budynek ratusza stanął w południowo-zachodniej pierzei rynku dopiero w latach 1872-1876. Przed Bramą Gorzowską zbudowano szpital z kaplicą pw. św. Jerzego. Ta średniowieczna budowla nie zachowała się, podobnie jak i następna, z 1738 roku, którą rozebrano w 1910 roku. Przed Bramą Młyńską zbudowano drugi szpital, który spłonął podczas pożaru w 1642 roku. W latach 1739-1741 został odbudowany, a funkcjonował do II wojny światowej, kiedy to znaczna część zabudowy Strzelce została zniszczona.

dowało się więzienie. Od końca XVIII do połowy XIX wieku magazynowano w niej proch strzelniczy. Przy baszcie znajduje się tzw. Brama Pożarowa, którą przebito w 1783 roku w celu umożliwienia ewakuacji ludności podczas ewentualnego pożaru miasta. W 1864 roku rozebrano koronę muru, a materiał zużyto do budowy drogi.

W północnej partii Starego Miasta pod koniec XIII wieku stanął **kościół parafialny, dziś filialny pw. Matki Bożej Różańcowej (fot. 132-133)**. Była to ceglana świątynia bazylikowa zbudowana na kamiennym fundamencie. Prawdopodobnie bazylika była pozbawiona szkarp, a jej wnętrze nakrywał drewniany strop. Wieża została zbudowana na rzucie kwadratu, w przyziemiu z kostki granitowej, wyżej z cegły. Była to świątynia trzynawowa, z nieznacznie wysuniętą partią prezbiterialną przed wschodnie części naw bocznych. W nawie głównej znajdowały się trójlistnie zamknięte okna, które przetrwały okres przebudowy kościoła, ale znalazły się na poddaszu. Trzeba dodać, że bazylika została spalona w 1433 roku podczas najazdu na Strzelce husytów. Odbudowano ją dopiero w drugiej połowie XV wieku. Wtedy to zasłonięto pierwotne okna, w związku z budową sklepień gwiaździstych. W nawach bocznych przebito nowe wysokie okna, które przetrwały do czasów obecnych. Ta pseudohalowa budowla, pięcioprzęsłowa, bez zasadniczych zmian w wyglądzie zachowała się do połowy XIX wieku, kiedy to w latach 1855-1860 poddano ją restauracji. Podczas remontu m.in. przebudowano kruchty boczne, półkoliste otwory okienne przekształcono na ostrołukowe i usunięto wszystkie elementy historycznego wyposażenia świątyni. Ponadto wykonano nowe empory, organy, wyposażono też kościół w bogato zdobiony ołtarz główny. W 1945 roku kościół wraz z wyposażeniem spłonął. Zawaliły się sklepienia nawy głównej, przetrwały jedynie mury wieży i korpusu oraz sklepienia naw bocznych. Świątynię odbudowano w latach 1971-1973. Wieża, zwieńczona hełmem namiotowym i ozdobiona ostrołukowymi blendami oraz profilowanymi otworami, zachowała jeszcze jeden interesujący element z czasów budowy, a więc ostrołukowy portal usytuowany w jej zachodniej elewacji. Korpus jest nakryty dachem dwuspadowym. W elewacjach nawy są umieszczone wysokie okna ostrołukowe i mniejsze biforyjne blendy, powyżej znajduje się drugi rząd szerszych okien na przemian z ostrołukowymi blendami. Ostrołukowe blendy oraz otwory okienne zobaczymy również na elewacjach wieży. Warto dodać, że z dawnego wyposażenia kościoła uratowały się dwie barokowe rzeźby, przed wojną przechowywane w miejscowym muzeum regionalnym, dziś eksponowane w gorzowskim Muzeum Lubuskim im. Jana Dekerta.

Znacznie młodszym obiektem jest neoromański **kościół parafialny pw. św. Franciszka z Asyżu**, wzniesiony w 1929 roku dla gminy rzymskokatolickiej. Wraz z zabytkową plebanią stoi przy ulicy kard. St. Wyszyńskiego. Jest to ceglana budowla salowa, wzniesiona na planie prostokąta z prezbiterium od wschodu i kruchtą od północy. Tę modernistyczną budowlę nakrywa dach czterospadowy z sygnaturką. Nawa jest doświetlana przez podwójne okna przedzielone słupkiem, zaś prezbiterium okulusem.

GMINA STRZELCE KRAJEŃSKIE

Gmina należąca do dużych jednostek administracyjnych położona jest w północno-zachodniej części powiatu strzelecko-drezdeneckiego, na pograniczu Wysoczyzny Pomorskiej i pradoliny Noteci. Jest to region o urozmaiconej rzeźbie terenu, bogaty w lasy, jeziora i strumienie. Lasy i jeziora zajmują 38% powierzchni gminy, zaś użytki rolne 53%. Obszar gminy obejmuje wschodnią część Puszczy Gorzowskiej, w obrębie której wydzielono Barlinecko-Gorzowski Park Krajobrazowy. Park ten w większości pokrywają lasy, które zajmują ponad 80% jego powierzchni. Porasta je głównie drzewostan sosnowy, dębowy i bukowy. Prawie 7,5% powierzchni parku to tereny wykorzystywane rolniczo. Warto dodać, że na jego obszarze znajduje się 87 jezior, w tym część na terenie gminy Strzelce Krajeńskie. Na obszarze o bardzo urozmaiconym świecie roślinnym (prawie 650 gatunków roślin i około 140 gatunków porostów) utworzono rezerваты przyrody: „Buki Zdroiskie”, „Przyłęczek” i „Wilanów”. Ziemia strzelecka stanowi atrakcyjne miejsce do uprawiania turystyki i sportów wodnych. Rozbudowana sieć rzeczna oraz liczne jeziora stały się podstawą do wytyczenia szlaku kajakowego i żeglarskiego, który rozpoczyna się we wsi Długie nad jeziorem Lipie i przesmykiem prowadzi do jeziora Słowa, następnie kanałem do jeziora Osiek, leżącego już na terenie gminy Dobiegniew. Dalej szlak prowadzi przez rzekę Mierzęcka Struga i dobiega do jeziora Wielkiego Dobiegniewskiego. Płynąc kanałami oraz przesmykami można dotrzeć do Drawy i Noteci. Obszar gminy Strzelce Krajeńskie z południowego zachodu na północny wschód przecina ważny szlak komunikacyjny – droga nr 22, prowadząca od Kostrzyna przez Gorzów w kierunku Gdańska, natomiast z północnego zachodu na południowy wschód droga wojewódzka nr 156, łącząca Strzelce ze Zwierzynem i Barlinkiem.

Zwiedzanie trasy:

Strzelce Krajeńskie – Sławno – Przyłęg – Brzoza – Wielisławice – Sokółsko – Danków – Bobrówko – Tuczo – Ogardy – Lubicz – Pielice – Lipie Góry – Licheń – Gardzko

Wędrówkę po gminie Strzelce Krajeńskie rozpoczynamy od **Sławna** (*Schönfeld*), wsi leżącej 3,5 km na południowy wschód od Strzelc. Pierwsza wzmianka o tej miejscowości, określonej jako opuszczona, pochodzi z 1337 roku. Dopiero w 1499 roku Sławno ponownie pojawia się w dokumentach, kiedy to opuszczone pola Strzelce otrzymały od margrabiego. Na terenie wsi miasto złożyło folwark, początkowo dzier-

GMINA STARE KUROWO

Gmina leży w północno-wschodniej części województwa lubuskiego i zajmuje środkową część powiatu strzelecko-drezdeneckiego. Przecięta jest równoleżnikowo przez drogę nr 156 prowadzącą ze Strzelec Krajeńskich do Drezdenka. Linia kolejowa umożliwia dogodne połączenie Starego Kurowa z Gorzowem i Kostrzynem nad Odrą, a także ze stacją węzłową w Krzyżu. Gmina należy do regionów rolniczych, bowiem użytki rolne stanowią 61% jej powierzchni, zaś leśne 26%. Podobnie jak i gminę Zwierzyn, jej teren przecina rzeka Noteć oraz liczne rowy melioracyjne. Jest to użytkowana rolniczo część zalewowa i nadzalewowa Noteci. Północną część gminy Stare Kurowo obejmuje obszar wysoczyzny morenowej, którą w dużym stopniu porastają lasy. Jest to teren umożliwiający uprawianie aktywnej turystyki pieszej.

Zwiedzanie trasy:

Stare Kurowo – Nowe Kurowo – Błotnica – Głębocek – Przynotecko

Stare Kurowo (*Altkarbe*) to wieś położona po południowo-wschodniej stronie Strzelec Krajeńskich, w odległości 8 km od miasta. Do Starego Kurowa przez Zwierzyn prowadzi droga nr 156. Jest to duża wieś, pierwszy raz odnotowana w 1317 roku jako *Curow*, następnie w 1337 jako *Garbe* i *Garow*. Jednak jej rozwój przypada na drugą połowę XIX wieku, kiedy to zbudowano tu fabrykę papieru. Prawdopodobnie właścicielami fabryki, odnotowanymi w latach 1865-1870, byli bracia Abraham. Znany jest również fabrykant Adolf Ullmann, który w latach 1920-1928 prowadził ten zakład.

We wsi warto zobaczyć neogotycki zbór protestancki z 1877 roku, obecnie **kościół parafialny pw. świętych Apostołów Piotra i Pawła**, przejęty przez katolików w 1945 roku. Jest to jednonawowa budowla ceglana z trójbocznie zamkniętym prezbiterium i wysoką wieżą, którą usytuowano po stronie zachodniej i nakryto strzelistym hełmem ostrosłupowym. Korpus jest nakryty dachem dwuspadowym, prezbiterium wielospadowym. Okna nawy i prezbiterium mają kształt ostrołukowy. Wejście do kościoła mieści się w przyziemiu wieży. W nawie o otwartej wieżbie dachowej zachowały się zabytkowe elementy wystroju i wyposażenia: ławki, chrzcielnica oraz empory drewniane wsparte na ozdobnie profilowanych słupach. Na emporze muzycznej stoi neogotycki prospekt organowy. Przy prezbiterium zostały umieszczone dwie figury apostołów Piotra i Pawła, przywiezione tu w 1945 roku z Zabłotowa, należące do Archidiecezji Lwowskiej.

GMINA DOBIEGNIEW

Zajmuje północno-wschodni skraj powiatu strzelecko-drezdeneckiego i jest położona na pograniczu Pojezierza Dobiegniewskiego oraz Równiny Drawskiej. Siedzibą gminy jest miasto Dobiegniew, leżące nad jeziorem Wielgie i rzeką Mierzęcą Strugą, dopływem Drawy. Przez gminę przebiega droga nr 22, prowadząca z Berlina do Gdańska, i dalej, do Królewca. Na północ od tej trasy znajdują się jeziora, z których największe, jezioro Osiek, ma 10 km długości i do 35 m głębokości. W obrębie gminy leży część Drawieńskiego Parku Narodowego, zajmującego tereny na pograniczu województw: wielkopolskiego, lubuskiego i zachodniopomorskiego. Na obszarze parku, w zdecydowanej większości pokrytego lasami, występuje wiele chronionych gatunków roślin (m.in. storczyki, żurawina drobnolistkowa, turzyca bagienna, widłak, rosiczka, wawrzynek wilczełyko). Drawieński Park Narodowy pod względem geobotanicznym wyróżnia się występowaniem buczyn pomorskich, kwaśnych lasów dębowo-bukowych i borów sosnowych. Drzewostan liczący ponad 80 lat zajmuje około 40% jego powierzchni. Warto zwrócić uwagę na dęby i buki liczące ponad 300 lat, a najstarsze rosną na obszarach ścisłej ochrony „Radęcin”. W Drawieńskim Parku Narodowym zarejestrowano 129 gatunków lęgowych ptaków. Są to m.in.: bielik, rybołów włochatka, jarząbek, orlik krzykliwy, gągoń, bocian czarny. Ponadto żyje tu 7 gatunków gadów, 13 płazów, ponad 40 gatunków ssaków, a w wodach około 37 gatunków ryb. Rozwijająca się baza turystyczna w otoczeniu parku, wytyczenie szlaków pieszych i wodnych zachęcają do uprawiania aktywnej turystyki, m.in. na terenie gminy Dobiegniew.

Zwiedzanie trasy:

Dobiegniew – Mierzęcin – Ługi – Osiek – Chomętowo – Grąsy – Głusko

We wschodniej części Pojezierza Myśliborskiego, nad jeziorem Wielgie i Mierzęcą Strugą, prawym dopływem Drawy, leży **Dobiegniew** (*Woldenberg*). W mieście położonym na terenie pagórkowatym krzyżują się dwa szlaki drogowe: nr 22, od strony Gorzowa w kierunku Gdańska, z drogą nr 160 wiodącą z Bierzwnika w kierunku Międzychodu. Dobiegniew jest oddalony od Strzelec Krajeńskich o 18 km.

Najstarsza wzmianka o Dobiegniewie została zamieszczona w dokumencie księcia wielkopolskiego Przemysła I z 1250 roku. Jak się dowiadujemy, książę uposażył klasztor cysterski w Owińskach koło Poznania, przekazując mu w darze m.in. dobra *Debegneve* i pobliskie *Oszczno* (Osieczno) razem z poddanymi. W ciągu następnych

ponad 100 lat nazwa miejscowości w różnych odmianach pojawia się w dokumentach kilkunastokrotnie (np. *Dubgnew* – 1296, *Waldinborg* – 1333, *Woldenberg* – 1368). W 1280 roku przywilej z 1250 został potwierdzony przez Przemysła II, jednak po zabójstwie księcia w 1296 roku doszło do zagarnięcia części dóbr książęcych przez margrabiów brandenburskich i już od następnego roku władali oni Dobiegniewem. Natomiast cysterkom owińskim udało się zachować dobra i pewne wpływy w mieście do XV stulecia. Nie jest wiadome, kiedy dokładnie Dobiegniew otrzymał prawa miejskie. Jak przyjmują historycy, około 1300 roku był on już miastem. W 1313 roku założenie otaczała palisada, z czasem zastąpiona murami. W 1326 roku Władysław Łokietek podjął nieudaną próbę odzyskania dla Polski Dobiegniewa. W latach 1403–1454 władali tu Krzyżacy, a następnie miasto przejęła Brandenburgia, która kupiła Nową Marchię od zakonu krzyżackiego.

Jak się przypuszcza, załóżnikiem miasta były gród oraz osada targowa, jednak – jak dotychczas – nie natrafiono na ślady dobiegniewskiego grodziska. Otoczone obwarowaniem miasto miało kształt nieregularnego sześcioboku, który wynikał z topografii terenu. Od północy było ono ograniczone jeziorem, a od południowego zachodu ukształtowane skarpowo. Odtworzenie pierwotnego układu urbanistycznego umożliwia plan miasta z 1721 roku. We wschodniej części założenia znajdował się rynek, zabudowany m.in. ratuszem. Przy południowej krawędzi rynku stanął kościół. Pozostała zabudowa była zlokalizowana przy regularnie rozplanowanych ulicach. Szlak komunikacyjny przebiegał ulicą wytyczoną pomiędzy bramami: Dolną i Górną. Szlak ten przecinał rynek przy jego północnej pierzei. O istnieniu muru obronnego dowiadujemy się z dokumentu wystawionego w 1336 roku. Cztery lata później Dobiegniew uzyskał możliwość dokończenia budowy murów i otoczenia ich fosą, dzięki zwolnieniu miasta z podatków na dwa lata. Obwarowanie miasta wzmacniało jego funkcję jako punktu strategicznego na pograniczu nowomarchijsko-polskim.

W średniowieczu Dobiegniew leżał przy szlaku komunikacyjnym, funkcjonującym co najmniej od końca XIII wieku, czasami w źródłach nazywanym „drogą margrabiów” (*via marchionis*). Droga ta była szczególnie popularna w czasie, kiedy w Prusach rozwijało się państwo zakonu krzyżackiego. Rokrocznie szlak ten przemierzały oddziały niemieckich krzyżowców, którzy wspierali zakon w walkach z pogańskimi Prusami. Jego znaczenie nie słabło w okresie prób podboju Litwy oraz w czasie wojen zakonu krzyżackiego z Polską i Litwą, co miało miejsce w pierwszej połowie XV wieku. Przy tej „drodze margrabiów” lub w jej pobliżu, znajdowały się liczne posiadłości należące do trzech zakonów rycerskich – templariuszy, joannitów oraz krzyżaków. Wzniesiono też szereg gotyckich kościołów, do dziś zachowanych m.in. na terenie Nowej Marchii. Należy do nich świątynia parafialna w Dobiegniewie.

Pod koniec XIV wieku doszło do wyodrębnienia się samorządu miejskiego. Prawdopodobnie wtedy zbudowano ratusz, a w 1403 roku wybrano pierwszego burmi-

129-130. Strzelce Krajeńskie. Fragment murów obronnych z Basztą Młyńską
 Fragment der Wehrmauer mit Mühlenturm

136. Ogardy. Dwór / Herrenhaus

137. Ogardy. Pałac w otoczeniu parku / Das Schloss in der Parkumgebung

138. Ogardy. Zwieńczenie pilastra narożnego na elewacji pałacu
Bekrönung des Pilasters an der Fassade des Schlosses

139. Pielice. Dom szachulcowy z początku XIX wieku
Fachwerkhaus aus dem frühen 19. Jh.

142. Przynotecko. Kościół pw. Matki Bożej Częstochowskiej
Kirche der Gottesmutter von Tschenstochau

143. Drezdenko. Pałac / Schloss

146. Drezdenko. Ozdobne drzwi jednej z kamienic, pochodzące z 1895 roku
Dekorative Tür eines der Gebäude von 1895

150. Dobiegniew. Dekoracyjne płytki terakotowe / Dekorative Terrakottafiesen

151. Mierzęcín. Fragment pałacu / Fragment des Schlosses

SPIS TREŚCI

Od autora	5
Powiat gorzowski	
Gorzów Wielkopolski	9
Gmina Bogdaniec	
Zwiedzanie trasy:	
Bogdaniec – Stanowice – Raclaw – Łupowo – Wieprzyce – Jenin – Włostów	38
Gmina Witnica	
Zwiedzanie trasy:	
Witnica – Dąbroszyn – Kamień Wielki – Mościce – Mosina – Sosny – Nowiny Wielkie	46
Gmina Kostrzyn nad Odrą	
Kostrzyn	57
Gmina Lubiszyn	
Zwiedzanie trasy:	
Lubiszyn – Tarnów – Brzeźno – Ściechów – Wysoka – Marwice – Byczyna – Lubno	61
Gmina Kłodawa:	
Zwiedzanie trasy:	
Kłodawa – Mironice – Wojcieszyce – Różanki – Santoczno – Łosno	67
Gmina Santok	
Santok – Gralewo – Czechów – Janczewo – Wawrów – Stare Polichno –	
Lipki Wielkie – Lipki Małe	74
Gmina Deszczno	
Zwiedzanie trasy:	
Deszczno – Karnin – Ulim – Dzierżów – Krasowiec – Bolemin – Kiełpin –	
Glinik – Brzozowiec – Borek	85
Powiat ślubicki	
Ślubice	101
Gmina Ślubice	
Zwiedzanie trasy:	
Ślubice – Rybocice – Stare Biskupice – Lisów – Golice – Pławidło	105
Gmina Górzycza	
Zwiedzanie trasy:	
Górzycza – Owczary – Pamięcin – Łaski Lubuskie – Radówek – Żabice –	
Spudłów – Czarnów – Stańsk	110
Gmina Ośno Lubuskie	
Zwiedzanie trasy:	
Ośno Lubuskie – Połęcko – Grabno – Lubień – Smogóry – Świniary –	
Sienno – Gronów – Radachów	118

Gmina Rzepin	
Zwiedzanie trasy:	
Rzepin – Gajec – Kowalów – Radów – Lubiechnia Mała	130
Gmina Cybinka	
Zwiedzanie trasy:	
Cybinka – Białków – Drzeniów – Rąpice – Sądów – Radzików – Maczków	137
Powiat sulęciński	
Sulęcín	151
Gmina Sulęcín	
Zwiedzanie trasy:	
Sulęcín – Ostrów – Tursk – Brzeźno – Długoszyn – Drogomin – Żubrow – Wielowieś	156
Gmina Torzym	
Zwiedzanie trasy:	
Torzym – Gądków Mały – Gądków Wielki – Mierczany – Lubin – Boczów –	
Garbicz – Pniów – Bielice – Wystok – Lubów – Bobrowko – Kownaty	162
Gmina Słońsk	
Słońsk – Głuchowo – Lemierzyce – Ownice – Chartów	174
Gmina Krzeszyce	
Zwiedzanie trasy:	
Krzeszyce – Muszkowo – Przemysław – Kołczyn – Rudna	180
Gmina Lubniewice	
Zwiedzanie trasy:	
Lubniewice – Glisno – Jarnatów – Rogi	185
Powiat międzyszecki	
Międyszeze	199
Gmina Międyszeze	
Zwiedzanie trasy:	
Międyszeze – Święty Wojciech – Kaława – Szumiąca – Pniewo – Wysoka – Kęszyca –	
Pieski – Kursko – Gorzyca – Kalsko – Bobowicko – Wyszczanowo – Bukowiec	209
Gmina Bledzew	
Zwiedzanie trasy:	
Bledzew – Goruńsko – Templewo – Nowa Wieś – Sokoła Dąbrowa –	
Osiecko – Stary Dworek – Zemsko – Popowo	221
Gmina Skwierzyna	
Zwiedzanie trasy:	
Skwierzyna – Trzebiszewo – Murzynowo – Wieje	232
Gmina Przytoczna	
Zwiedzanie trasy:	
Przytoczna – Rokitno – Chełmsko – Krasne Dłusko – Krobielewo –	
Goraj – Wierzbo – Strychy	241

Gmina Pszczew	
Zwiedzanie trasy:	
Pszczew – Policko	249
Gmina Trzciel	
Zwiedzanie trasy:	
Trzciel – Lutol Suchy – Chociszewo – Brójce – Stary Dwór – Łagowiec – Panowice	253
Powiat strzelecko-drezdenecki	
Strzelce Krajeńskie.....	273
Gmina Strzelce Krajeńskie	
Zwiedzanie trasy:	
Strzelce Krajeńskie – Sławno – Przyłęg – Brzoza – Wielisławice – Sokółsko –	
Danków – Bobrowko – Tuczo – Ogardy – Lubicz – Pielice – Lipie Góry –	
Licheń – Gardzko	279
Gmina Zwierzyn	
Zwiedzanie trasy:	
Zwierzyn – Sarbiewo – Górecko	295
Gmina Stare Kurowo	
Zwiedzanie trasy:	
Stare Kurowo – Nowe Kurowo – Błotnica – Głęboćek – Przynotecko	298
Gmina Drezenko	
Zwiedzanie trasy:	
Drezenko – Karwin – Lubiatów – Trzebicz – Przeborowo	301
Gmina Dobiegniew	
Zwiedzanie trasy:	
Dobiegniew – Mierzęcin – Ługi – Osiek – Chomętowo – Grąsy – Głusko	311
Bibliografia	329
Słowniczek terminologiczny	334

TO JEST FRAGMENT KSIĄŻKI
WYDANEJ NAKŁADEM

AGENCJI WYDAWNICZEJ

Z CAŁĄ NASZĄ OFERTĄ WYDAWNICZĄ MOŻNA
ZAPOZNAĆ SIĘ NA STRONIE:

agencjawydawniczapdn.pl

.....

..... OPOWIADAMY O HISTORII MIEJSC, RZECZY I LUDZI

..... DOKUMENTUJEMY, BY OCALIĆ OD ZAPOMNIENIA

..... NASZE KSIĄŻKI DAJĄ WIEDZĘ I REFLEKSJĘ

agencjaPDN
wydawnicza